

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

A XXV. kötet tartalma:

1. *Förster Aurél*: Az aristotelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése.
2. *Petronics Elek*: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében.
3. *Zsirai Miklós*: Az obi-ugor igekötők.
4. *Melich János*: Latinbetűs helyesírásunk eredete.
5. *Moravcsik Gyula*: A Magyar Szent Korona görög feliratai.
6. *Alszeghy Zsolt*: A XVII. század magyar lírai költészete.
7. *Szidarovszky János*: Újabb elméletek az indogermán nyhangokról.
8. *Brisits Frigyes*: Vörösmarty Mihály és az Akadémia.
9. *Csekey Ferenc*: Liszt Ferenc származása és hazafisága.
10. *Mészöly Gedeon*: Kölesey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje.
11. *Gyomlay Gyula*: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban.
12. *Förster Aurél*: A filológia fogalma.

*

A XXVI. kötetből megjelent:

1. *Zlinszky Aladár*: Petőfi és a zseni-elmélet.

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

NÉMETH GYULA

OSZTÁLYTITKAR

XXVI. KÖTET — 2. SZÁM.

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET

ALAPELVEK ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

ÍRTA

LAZICZIUS GYULA

L. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1 9 4 2

ÁLTALÁNOS NYELVÉSZET

ALAPELVEK ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

ÍRTA

LAZICZIUS GYULA

L. TAG

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1 9 4 2

Kiadásra ajánlották:

MELICH JÁNOS íg. és r. tag, osztályelnök,

LIGETI LAJOS I. tag.

A kiadásért felel: Laxitatus Gyula.

1. **A nyelvtudomány önállósága.** Minden tudománynak két köre van. Van elsőbben is egy anyagi köre. Ebbe mindazok a jelenségek, tények tartoznak, amelyekre az illető tudomány igényt tart: szellemi és materiális tények egyaránt, már a szerint, hogy milyen tudományról van éppen szó. Minden tudománynak van ezenkívül egy elvi köre is, amely az anyag értékelésére és elrendezésére, az anyag belső és külső kapcsolatainak a tisztázására vonatkozik.

Ha a tudomány élő és eleven, akkor mind a két körben állandó a mozgás. A kutató munka egyre újabb materiákat igyekszik feltárni, egyre mélyebb aknákból igyekszik gyarapítani a meglévő anyagot, hogy minél teljesebb, minél többretű legyen. A feldolgozó munka viszont állandóan keresi a tiszta és megbízható szempontokat, amelyek az anyag helyes értékelését és áttekinthető csoportosítását, belső és külső összefüggéseinek biztos felismerését lehetővé teszik vagy megkönnyítik.

A nyelvtudomány — modern értelemben — már több mint egy évszázada eleven terület, ahol mind a két irányban szorgos tevékenység folyik. A középkorban, sőt az újkorban is, egészen a XVIII. század végéig, majdnem kizárólag a latin nyelv szolgáltatta az anyagot, a nyelvészeti vizsgálatok anyagát. Az európai nyelvészet számára ez volt az anyag. Ezt kellett feldolgozni, ezt kellett megmunkálni, már amennyire ezt az évezredes grammatikai

hagyományok megengedték. A szanszkrit „felfedezésével” és az indoeurópai nyelvek rokonságának biztos megállapításával egyszerre megváltozik a helyzet: egyre-másra nyílnak az új tárnák, amelyek szinte mindent elsöprően ontják az anyagot. A klasszikus nyelvek holt anyaga mellé rohamosan felgyülemlik a töménytelen matéria, melyet az élő modern nyelvek szállítanak, mégpedig nemcsak jelenükből, hanem sokszor igen messzi multjuktól is. Óriási anyagfelhalmozódás: talán ez a legjellegzetesebb vonása a XIX. század nyelvtudományának. Ha ennek a XIX. századnak a nyelvtudomány története szempontjából nevet kellene adnunk, legtalálóbban talán gyűjtő századnak nevezhetnők. Ha nem is ebben merül ki minden ténykedése, a legmaradandóbbat, a legjellegzetesebbet kétségtelenül ezen a téren alkotja.

Az anyag feltárására irányuló tevékenység természetesen jelenleg sem szünetel, de az iram ma már észrevehetőleg alábbhagyott. Századunkban is jelennek meg anyagi publikációk, de már inkább csak pótlás- és kiegészítésszerűen. Új és gazdag erek már alig akadnak, s a régiek már jórészt elapadtak. A gyűjtésre lefoglalt erők ennek folytán nagy mértékben felszabadultak, és természetesen rávetették magukat a nyelvtudomány másik körére, az elvi körre. Amilyen lázas a gyűjtő tevékenység a XIX. század nyelvtudományában, ugyanolyan lázas a keresés a miénkben. Keresik a biztos szempontokat és a helyes rendező elveket, amelyeknek a segítségével el lehet igazodni a felhalmozódott anyagban.

Ha jól meggondoljuk, a XIX. század nem is igen tudott mit kezdeni a mindenünnen özönlő anyaggal. Kicsit mintha tanácstalanul állt volna vele szemben. Ezzel a szubjektív ízű megállapítással igazán nem akarom csökkenteni a mult század egészen kivételes jelentőségét a nyelvészet történetében, de ha kissé közelebről vesszük szemügyre a dolgokat, kiderül, hogy nem is olyan szubjektív ez a megállapítás.

Ami elvi harc volt a XIX. század nyelvtudományában, az mind a körül zajlott, hogy hát melyik tudomány-

szak alá kell is rendelni a nyelvészetet. Az egymást váltó irányzatok olykor igen élesen fordultak egymással szembe, abban azonban mind megegyeztek, hogy mindegyik valamely idegen tudomány felé kacsintott, a nyelvi anyag értékelésének és elrendezésének végső kérdéseit egy más tudomány területére igyekszik áttolni.

Az egyik irányzat pl. a logika gyámkodását akarta biztosítani a nyelvészet felett. Réges régi előzmények után még a mult század derekán is akadtak hirdetői annak a felfogásnak, hogy a nyelv voltaképpen maga a testet öltött gondolat, a mondat egy logikai ítélet kifejezése, a szó pedig a hangok külsőségeiben jelentkező fogalom, tehát a szó fejlődése azonos a fogalom fejlődésével. Vagyis: minden nyelvi jelenség a logikum körébe vág, tehát a nyelvészet sem lehet más, mint alkalmazott logika. Egyik legjelentősebb nyelvész képviselője ennek a felfogásnak BECKER KÁROLY FERDINAND volt, akinek a tanításával STEINTHAL szállt sikeresen perbe 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie* c. munkájában, de azért STUART MILL még 1867-ben is azt hirdeti a nyelvtanról, hogy „it is the most elementary part of Logic”,¹ és voltaképpen ma sem tűnt el még egész nyomtalanul ez a felfogás: maradványaival, csökevényeivel sokszor találkozhatunk.

Egy másik irányzat a természettudományok közé igyekezett beszorítani a nyelvészetet. Különösen SCHLEICHER ÁGOST buzdólkodott ebben az irányban, aki a mult század 60-as éveiben rendíthetetlen meggyőződéssel vallotta, hogy a nyelv organizmus, amely épp úgy él, fejlődik, pusztul, mint bármely más természeti organizmus. A nyelv organikus életének, organikus fejlődésének megállapítható törvényszerűségei vannak, és ezek ugyanolyanok, mint a természeti törvények. SCHLEICHER — elgondolásainak megfelelően — a természettudományok módszereit is át akarta ültetni a nyelvtudományba, és ha valaki élete végén megkérdezte volna, hogy mit tart nagyarányú és sok tekintetben értékes munkásságából a legfontosabb-

¹ vö. JESPERSEN, *The Philosophy of Grammar*. London, 1935. 47.

nak, bizonyára azt válaszolta volna: a természettudományi módszer átültetését a nyelvtudományba.¹ Egészen hasonló elveket vallott MÜLLER MIKSA is, aki pl. tiltakozott az ellen, hogy a nyelvészetet besorozzák a történeti tudományok sorába, mert szerinte a nyelvnek csak látszólag van története, valójában „növése” van, mint akármely más természeti tárgynak.²

Kísérlet történt arra is, hogy a nyelvészetet a lélektan alá rendeljék. Ugyanaz a STEINTHAL, aki annyit harcolt a logika gyámkodása ellen, a maga részéről mindent elkövetett, hogy a nyelv kérdéseiben az utolsó szó jogát a lélektan számára biztosítsa, mert szerinte csak „a lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket... amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük.”³ STEINTHAL — tudjuk — HERBART követője volt, egészen természetes tehát, hogy mestere lélektanának kész kereteit igyekezett ráhúzni a nyelvi anyagra. Ugyanezt csinálta PAUL is, szintén herbarti alapon, míg WUNDT az ellenkezőjét kísérte meg: ő nyelvi alapon akarta lélektanát felépíteni.

Ezek a nyelvész-pszichológusok és pszichológus-nyelvészek azt tanították, hogy a nyelvben az ember képzetvilága tükröződik, a szókészlet gazdagsága nagyjából megfelel képzetvilágunk gazdagságának, a szavak jelentés-változásaiban a képzetek változásai ismerhetők fel, a szóalkotást és a szavak kapcsolódásait pedig a képzettársulás gépiesen működő törvényszerűségei szabályozzák.

A nyelvnek persze vannak kapcsolatai a lelkiekkel, ezt természetesen ma sem tagadjuk. A nyelvtudománynak vannak érintkező pontjai a lélektanral, ezt ma is valljuk. De ezek a kapcsolatok és érintkezések korántsem olyan természetűek, hogy kedvükért a nyelvtudományt alkalmazott lélektanra kellene degradálnunk.

¹ vö. DELBRÜCK, *Einleitung in das Studium der idg. Sprachen*.⁶ Leipzig, 1919. 97—104.

² MÜLLER MIKSA *főolvasásai a nyelvtudományról*. Budapest, 1874. 35.

³ GOMBOCZ, *Nyelvtörténeti módszertan*; MNyK. I/1, 4.

A pszichológiai iránynak volt egy mellékhatása is: a VOSSLER-féle idealisztikus nyelv szemlélet, mely a kifejezés esztétikus formái mögött a művészien alkotó szellemet kereste, és ha rajta múlt volna, a nyelvészetet egyszerűen beolvasztotta volna az esztétikába.¹

Egyesek azt is megkísérelték, hogy a történet-tudomány segédtudományává tegyék meg a nyelvészetet.² A nyelv kétségtelenül történeti produktum. Minden szónak, minden grammatikai szerkezetnek multja, története van, amelyet sokszor évszázadokra, néha évezredekre visszamenőleg nyomon lehet követni, s ahol a történeti adatok már cserbenhagynak, ott a rokonilag összetartozó nyelvek összehasonlítása segíthet rajtunk, és enged óvatosan tovább haladni az idő lépcsőfokain, le egészen a ködbevesző alapnyelvig.

A történeti szempont a XIX. század eleje (GRIMM) óta erős volt a nyelvtudományban, de csak a század utolsó negyedében hatalmasodott el olyannyira, hogy minden más szempontot elnémitott. Ekkor mondja PAUL, az ú. n. újgrammatikus iskola legnagyobb tekintélye, hogy a nyelvnek nincsenek és nem is lehetnek más problémái, csak történetiek. Más szemmel nem is szabad közeledni a nyelvhez, csak történetivel.³

A múlt század utolsó évtizedei és századunknak az első világháborúig terjedő része, ez az idő a történeti grammatikák kora a nyelvészetben. Fel kell csak lapoznunk egy ilyen munkát, és mindjárt látnivaló, mennyi adat, mennyi multa vonatkozó ismeret van benne felhalmozva, milyen sok benne a történet és milyen kevés benne — a grammatika.

A nyelvileg fontos történeti és a történetileg fontos

¹ SEIDL, *Geschichte und Kritik der wichtigsten Satzdefinitionen*. Jena, 1935. 41.

² I. MNy. XXXVII, 284.

³ „Es ist eingewendet, daß es noch eine andere wissenschaftliche Betrachtung der Sprache gäbe, als die geschichtliche. Ich muß das in „Abrede stellen“: PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*.⁵ Halle, 1937. 20.

nyelvi adatok tanulmányozása közé nehéz válaszfalakat emelni, és így egészen természetes, hogy egyes nyelvészek, a történeti szempont túlzói, maguk is nekifogtak nem nyelvtörténeti, hanem történelmi kérdéseket oldani, ami még nem is lett volna baj, de sok esetben azzal a hittel és buzgósággal álltak oda, mint hogyha a nyelvészetnek nem is volna más rendeltetése, csak az, hogy a történet-tudományt segédtudományként szolgálja.

Ma már tudva tudjuk, hogy a nyelvnek nemcsak története, nemcsak multja, hanem jelene is van. Akárhol állunk is meg az időben, a nyelv mindig egy aktuális állapotot tár elénk, egy összefüggés-hálózatot, amelynek nemcsak a multhoz vannak szálai, hanem feladata, rendeltetése van az illető jelenben is, amelynél megállottunk. Ma már tisztán látjuk a történeti elgondolás végzetes egyoldalúságát. Képzelnünk egy szociológust, aki azt tanítaná, hogy egy társadalmat csak történetileg szabad vizsgálni! Csak azt szabad nézni, hogy az illető társadalom miből lett, hogy alakult, hogy változott az idők során, és mindaz, ami ezen kívül esik — az már nem tartozik a társadalomtudomány körébe! Tehát, hogy az illető társadalom egy megadott időpontban milyen összetételű, milyen szerkezetű, mi a rendeltetése, milyen belső feladatokat tud megoldani, azt már nem kell feszegetnie a szociológusnak, mert ez már nem tartozik rá! Vagy képzelnünk el egy olyan fiziológiát, amely csak azzal törődne, hogy ennek vagy annak a testi szervnek mi volt az előzménye, miképp fejlődött ki, miként lett azzá, ami — de, hogy az illető szerv hogyan illeszkedik a többi közé, mi az egész szervezet szempontjából a feladata, az már nem érdekli a fiziológiát! A történeti iskola a nyelvészetben pontosan ezt tanította. Fennen hirdette, hogy leíró nyelvészet nincs, és ha van is, nem tudomány...

A XIX. század nyelvtudománya tehát egész sereg szomszédnál kopogtatott, és kínálta a maga anyagát. A legkülönbözőbb helyekről várta a segítségét, hogy megbirkózhassék azzal az anyaggal, amit oly nagy buzgalommal gyűjtött. Pedig ha jól meggondoljuk, az a tudomány,

amely szempontjaiért, elveiért, módszereiért a szomszédba megy, aligha érdemli meg a tudomány nevet. Minden tudomány igazi élete az önállósággal kezdődik, amikor anyagának kérdéseit otthon, a saját eszközeivel akarja és tudja is megoldani. Hisz az anyag úgyszólván maga szokta kínálni az alkalmas rendező elveket és a termékeny értékelő szempontokat, csak meg kell tudni szólaltatni az anyagot.

A nyelvészeti anyag megszólaltatása első ízben DE SAUSSURE-nek sikerült. SAUSSURE volt az, aki először tiltakozott a történeti szempont túltengése ellen, és a leíró szempont fontosságát helyesen megvilágította.

SAUSSURE elismeri, hogy a nyelv külső érintkezéseinek vizsgálata igen becses lehet. Nagyon érdekes és hasznos lehet vizsgálni pl., hogy van-e összefüggés a nyelv története és a politikai történet között. Érdekes és sokszor hasznos nyomozni azt is, hogy miképp tükröződnek bizonyos művelődéstörténeti mozzanatok a nyelvben. De ezek és az ehhez hasonlóak csak külső feladatai a nyelvtudománynak, a belső feladatok ennél sokszorta fontosabbak.

A belső feladatok egytől-egyig magára a nyelvre, magukra a nyelvi tényekre vonatkoznak. Ezeket a tényeket mindig kétféleképp lehet nézni: 1. az egyidejűség szempontjából: az egyszerre meglévő tényeket és azok összefüggéseit; 2. az időbeli egymásután szempontjából, mindig csak egy-egy tényt kiragadva lehet vizsgálni annak különböző korokbeli változatait.

E szempontok szerint a belső feladatain dolgozó nyelvészet két tudományágra oszlik: statikus és evolúciós nyelvészetre.

Más tudományokban is megvan ez a kettősség, de talán sehol sem jelentkezik oly éles formában, mint a nyelvészetben. Ha pl. a történész az idő fonalán haladva számbaveszi, tárgyalja és boncolja az egymás után következő eseményeket, lényegileg ugyanolyan történetírói munkát végez, mint az a kartárs, aki egy korszak statikus leírására vállalkozik. A nyelvészetben az evolúciós ágat

széles szakadék választja el a statikustól. Mások a módszerek, mások a törvényszerűségek itt is, ott is, és a két ág jelentősége is eltérő.

A nyelvészet belső feladatainak kitűzésével SAUSSURE a modern nyelvészet önállóságának alapvetője lett. Halála után megjelent kötetének, a *Cours de linguistique générale*-nek a megjelenésétől¹ lehet számítani ezt az önállóságot, mely egyúttal a külső befolyások, az idegen tudományágak gyámkodásának a megszűnését is jelentette a nyelvészet számára.

2. A nyelvtudomány tárgya. Ahhoz, hogy egy tudomány önálló lehessen, önálló tárggyal kell rendelkeznie. Olyan tárggyal, amely egészen és egyedül az övé, amelyre más tudomány közvetlen igényt nem támaszthat. Rendelkezik-e a nyelvtudomány ilyen tárggyal, és ha igen, mi az?

Ha jól szemügyre vesszük, mondja SAUSSURE, a lingviztikai jelenségek minden vonatkozásban kettősarcúak. A hang, amelyet kiejtünk, egyrészt a hangképző szervek függvénye, másrészt pedig akusztikai benyomás is, amelyet fülünk fog fel. E két mozzanatot, a képzésit és a tüneményit, egymástól elszakítanunk nem szabad.

A lingviztikai jelenségek hangí része nem áll magára. A hangban jelentkező külsőség csak eszköze, csak burka valaminek, annak a gondolati vagy érzelmi tartalomnak, melyet kifejezni akarunk, s vele szoros egységet alkot. E külső és belső részt megintcsak nem szabad elszakítanunk egymástól.

Ha tovább vizsgálódunk, azt is észrevehetjük, hogy mind a külső, mind a belső résznek van társadalmi és van egyéni vonatkozása, s ezek egymást kölcsönösen kiegészítik.

Mindezen felül még arról is meggyőződhetünk, hogy

¹ Sajtó alá rendezték A. RIEDLINGER közreműködésével CH. BALLY és A. SECHEHAYE. Első kiadás: Páris, 1916. A dolgozatunkban szereplő hivatkozások és idézetek a harmadik (Páris, 1931.) kiadásból valók.

minden lingviztikai jelenség bele van ágyazva a vele egyidejű jelenségek összefüggés-hálózatába, ugyanakkor azonban lépcsőfok is egy bizonyos fejlődési sorban.

Mármost akármelyik oldalról is közeledjünk a lingviztikai jelenséghez, mindig az a veszély fenyeget, hogy a Janus-főnek csak az egyik arcát látjuk, s ez egyértelmű az egyoldalúsággal, ha pedig egyszerre minden oldalról akarjuk nézni, feltétlenül zavar támad, amelyből nem tudunk kikászálódni.

A legtágabb értelemben vett lingviztika körébe fizikai, fiziológiai és lelki természetű jelenségek tartoznak. Ezeket mind egy szempont alá foglalni lehetetlenség. E vegyes tömegből ki kell fejtenünk, ki kell hámozunk azt a homogén magot, melynek vizsgálatára a nyelvészet az egyoldalúság és a zavar veszélye nélkül vállalkozhat. Ez a mag — SAUSSURE szavával élve — a *langue*.¹

Nem szabad megütközni azon, hogy ezt az idegen műszót használjuk, de ennek nem igen van pontos megfelelője sem a magyarban, sem más nyelvben. Magyarul a „nyelv”, németül a „Sprache” szóval lehetne és szokták is fordítani, de mind a magyar, mind a német szónak más jelentése is van, és ez félreértésekre adhat alkalmat.

Mi a *langue*? Mi tartozik a *langue* fogalmi körébe?

A *langue* a lingviztikai tényeknek az a része, amely kollektíve él a közösségben. Közösségileg él, tehát az egyénnél soha sincs meg teljesen, csak a közösségnél. A *langue*-ba a lingviztikai jelenségek társadalmi része tartozik, az egyéntől független rész, az, amely a közösség tagjai közt hallgatólagosan létrejött megállapodásnak közsőni létét, az, amelyen az egyén maga változtatni nem tud, amelyet elfogadni és elsajátítani tartozik.

Úgy kell elképzelnünk a dolgot, minthogyha egy tömör nyelvtani összefoglalással ellátott szótár példányai volnának szétszétva a közösség tagjai közt. A példány mindenkinél megvan, és mindenkinél ugyanúgy van meg.

¹ i. m. 23—5.

Ami a példányban benne van, az az egyéntől független, egyénileg megmásíthatatlan és megváltoztathatatlan.

A *langue* — ez SAUSSURE-nek egy fontos megállapítása — nem elvont valami, hanem konkrét valóság.¹

Mi nem tartozik a *langue* fogalmába? Nem tartozik a *langue*-ba semmiféle egyéni megnyilatkozás, az az egyéni mód, ahogy valaki a nyelvet használja. A *langue* — SAUSSURE szerint — olyan, mint egy zenei alkotás, mint egy szimfónia, amelynek lényegéhez egyáltalán nem tartozik hozzá az a mód, ahogy egy zenekar eljátsza.

A lingvisztikai jelenségeknek az egyéni vonatkozású része, tehát mindaz, ami nem tartozik a *langue*-hoz, alkotja a *parole*-t. E műszót megintcsak nem adja hiven vissza a magyar „beszéd” vagy a német „Rede”.

A *langue* és a *parole* együttvéve alkotja a *langage*-t. Tulajdonképen erre nincs megfelelő szavunk, mert ha a *langage*-t „nyelv”-nek fordítjuk, akkor nem marad szavunk a *langue* lefordítására. A németben ugyanez a nehézség, mert itt a „Sprache” szó szolgál mind a *langage*, mind a *langue* lefordítására. Ha pedig úgy járunk el, mint LOMMEL, SAUSSURE német fordítója, és a *langage*-t „menschliche Rede”-nek fordítjuk, akkor a *parole*-lal való összetévesztést kockáztatjuk meg, mert németül ez is „Rede”, hozzá még „menschlich” is.

Ezeken az elnevezési nehézségeken talán úgy segíthetünk legjobban, ha a gyűjtő fogalom nevét, a *langage*-t körülírással fejezzük ki vagy lefordítatlanul hagyjuk. Körülírás esetén a *langage* helyett azt mondhatnók, hogy a legtágabb értelemben vett nyelvészeti tények, vagy rövidebben nyelvészeti tények, és ha így vagy úgy elintéztük ezt a kérdést, akkor már nevezhetjük a *langue*-ot nyelvnek, a *parole*-t meg beszédnek, természetesen min-

¹ „La langue n'est pas moins que la parole un objet de nature concrète, et c'est un grand avantage pour l'étude. Les signes linguistiques... ne sont pas des abstractions”: i. m. 32.

dig gondosan ügyelve arra, hogy e szavakkal kapcsolatban sohasem gondoljunk azokra a tartalmakra, amelyek a mindennapi nyelvhasználatban egészen természetesek. Mindig csak azt a fogalmi tartalmat gondoljuk e szavak mögé, melyet az imént SAUSSURE nyomán megjelöltünk.

A nyelv és a beszéd fogalmi elválasztásával egy rendkívül fontos megkülönböztetésre tettünk szert. A nyelv és a beszéd szétválasztásával a nyelvészeti tények terén elkülönítettük a társadalmi az egyéniétől. Ez az elkülönítés elméletileg roppant egyszerűnek látszik, a gyakorlatban azonban nem könnyű feladat, mert a nyelv és a beszéd tényei legtöbbször szorosan összefonódva jelentkeznek. A valóságban a kettő szorosan összefügg egymással, hiszen nyelv nélkül nincs beszéd, és beszéd nélkül voltaképpen nincs nyelv, ami e műszókat lefordítva azt jelenti, hogy a nyelvészeti tények társadalmi és egyéni része kölcsönösen feltételezi egymást: az egyéni rész a társadalmi rész nélkül nem állhat meg, és a társadalmi rész sem tud megenni az egyéni nélkül.

Ennél az utóbbi megállapításnál egy pillanatra meg kell állanunk. Beszéd nélkül nincs nyelv — ez nem olyan magától értetődő állítás, hogy szó nélkül el kellene fogadnunk. Hivatkozhat valaki pl. a holt „nyelvek”-re, amelyeket ma már senkisésem „beszél”. Ezek vannak, annyira vannak, hogy el is sajátíthatjuk őket. SAUSSURE maga is hivatkozik rájuk, éppen amikor azt fejtegeti, hogy a *langue*-ot, a nyelvet külön lehet és kell vizsgálnunk a *parole*-tól, a beszéd-től.¹ Nincs itt valami tévedés? Nem keveredett itt önellentmondásba SAUSSURE?

Nem, itt nincs tévedés, legalább is nem okvetlenül kell lennie tévedésnek. Csak vigyáznunk kell rá, hogy a szavak meg ne tévesszenek, meg ne csúfoljanak bennünket. Akkor, amikor „holt nyelvek”-ről („langues mortes”)

¹ „La langue, distincte de la parole, est un objet qu'on peut étudier séparément. Nous ne parlons plus les langues mortes, mais nous pouvons fort bien nous assimiler leur organisme linguistique”: i. m. 31.

beszélünk, egy más nyelv (langue) szót használunk, mint akkor, amikor a „nyelv”-ről („langue”), vagyis a lingvisztikai tények társadalmi részéről van szó. Az egyik a mindennapos használat közszava, a másik egy műszó, terminus technicus. Olyasmi ez, mint amit a *valószínűség* szónál is láthatunk. Ezt a szót a mindennapos beszédforgalomban gyakran használjuk, és egy nem-szám-szerű, egyéni megítélést értünk rajta. Ugyanakkor azonban a matematikus is használja a szót, mégpedig műszóként, s valamely tulajdonságnak a jelenségek meghatározott osztályában előforduló, számszerűleg is megállapítható gyakoriságát érti rajta. Óriási a különbség a két szó között!

Ha ezt a különbséget nem tévesztjük szem elől, akkor nyugodtan szemébe nézhetünk a holt nyelvekre hivatkozó ellenvetésnek. Holt nyelvek (= közszó) valóban vannak. Ilyen pl. a klasszikus latin, melyet ma már senkisé megbeszél, a szó köznapi értelmében. De vajjon ez a nem-beszélés azt jelenti, hogy ami a klasszikus latinból ránkmaradt, az az egykor megvolt latin nyelvészeti tényhalmaznak (langage) csak a társadalmi része? Vajjon a nem-beszélés azt jelenti, hogy ami a klasszikus latinból feljegyzésekben fennmaradt, az pusztán a latin nyelv (= műszó), a hozzája tartozó egyéni mozzanatok nélkül? A nem-beszélés vajjon azt jelenti, hogy az egykor megvolt latin lingvisztikai teljességnek az egyéni része egészen megsemmisült, amikor a klasszikus latin megszűnt élő lenni? Szó sincs róla!

Az, ami a klasszikus latinból az emlékekben számunkra megőrződött, az egy teljes lingvisztikai tényhalmaz. Teljes olyan értelemben, hogy vannak benne társadalmi és egyéni latin tények vegyesen. Nemcsak egy szótár és egy grammatika maradt ránk a klasszikus latinból, hanem az is, ahogy ezt a szókincset és grammatikát használták. Nemcsak a szimfónia maradt ránk, hanem a szimfónia egy CICERO, egy HORATIUS vagy esetleg csak egy névtelen feliratszerző művészi vagy egyszerű, de mindig egyéni tolmácsolásában.

Egy élő nyelvnek (= közszó) persze nagyobb a teljessége, mint egy holtnak, de ez csak mennyiségi különbség, ami a lényegen nem változtat.

Az aztán más kérdés, hogy ezen a ponton, a holt nyelvekre való hivatkozásnál, nem tapintottunk-e rá egy önellentmondásra SAUSSURE-nél, mert ez könnyen lehetséges. SAUSSURE-től való a langue — parole, a nyelv és beszéd megkülönböztetése, ő az, aki meghatározza, hogy mit is kell értenünk ezeken a műszavakon, de ő is az első, aki bizony elég gyakran ellent is mond a saját meghatározásainak. Ha valaki kiválogatná mindazokat a helyeket a *Cours de linguistique générale*-ből, amelyekben ez a két szó: a „langue” és a „parole” előfordul, bizonyára elámulna azon a felfogásbeli tarkaságon, sokféleségen, amely ebből az összeállításból kikerekednék.

Akadnának helyek, amelyekből az derülne ki, hogy SAUSSURE szerint a langue hangképzetek raktára,¹ verbális képzeteknek az összesége, amely az egyéneknél van felhalmozva,² asszociációknak az együttese, amelyeket a közmegegyezés szentesít³ — ezek és az ezekhez hasonló nyilatkozatok egész sora mind SAUSSURE-től való, és mégsem az övé egyik sem, hanem a koráé. Mindegyik csöpög a pszichológizmustól, vagyis a rosszul és rosszkor alkalmazott pszichológiától, de a kor, amelyben SAUSSURE él és működik, éppen a pszichológizmus kora, amikor a herbarista PAUL és a saját rendszerrel rendelkező WUNDT a nyelvtudomány koronázatlan lejedelmei. Mindenki rájuk esküszik, mindenki őket követi. Éppen ez a kor az, amikor minden nyelvtudományi kérdést a lélekbúvár kérdőjelez meg, és minden nyelvészeti kérdést mindenki a lélektan segítségével akar megoldani. Aki csak él és mozog, ezt az elgondolást szolgálja... SAUSSURE természetesen nem tud kilépni korából, nem tud mentesülni a mindenünnen feléje

¹ „le dépôt des images acoustiques”: i. m. 32.

² „la somme des images verbales emmagasinées chez tous les individus”: i. m. 30.

³ „les associations ratifiées par le consentement collectif et dont l'ensemble constitue la langue”: i. m. 32.

sugárzó hatástól. Megteszi e nyilatkozatokat, de az ő szavaiban nem ő, hanem kora szól hozzánk. Úgy is kell fogadnunk őket.

De akadnának olyan helyek is az említett összeállításban, amelyek arról tanúskodnának, hogy SAUSSURE maga is eltért néha a *langue* és *parole* műszói értelmezésétől, és mindennapi, társalgási értelemben is használta őket. Ilyen pl. az a hely, ahol azt mondja, hogy a beszéd mindannak az összessége, amit az emberek mondanak¹ — lapos általánosság, melynek semmi köze a *parole*-hoz, mint műszóhoz. Vagy azt is mondja SAUSSURE egyhelyütt, hogy a nyelvre szükség van, mert nélküle a beszéd érthetetlen.² Ha itt a „nyelv”-en egy bizonyos képességet, készséget értünk, amely lehetővé teszi a „beszéd”-et mint tevékenységet, akkor az idézett megállapításnak kifogástalan az értelme. Ha azonban a műszói értelmezésekre gondolunk, akkor a fogalmazás már nem elég szabatos, mert a társadalmi rész nélkül az egyéni nemcsak érthetetlen, hanem egyenest lehetetlen.

Ez már persze nem a kor hibája, hanem SAUSSURE-é. De a mentségét ennek is tudjuk. Közismert, hogy SAUSSURE milyen keveset közölt munkáiból életében. Tipusa volt a sokat tépelődő, sokat vivódó, töprengő tudós, aki százszor és ezerszer megfontolta, míg valamit kiengedett a kezéből. A *Cours de linguistique générale* anyagát 1906—7, 1908—9 és 1910—11-ben a genfi egyetemen ugyan háromszor is előadta, de nyomtatásban nem adta közre. Nyilván érezte, hogy ebben a gazdag és sokrétű anyagban még vannak egyenetlenségek is, felvetett, de még teljesen meg nem érlelt, ki nem hordott gondolatok, amelyeken még csiszolni kell, hogy tiszta fénnel ragyogjanak...

És ki tudja, nem került-e a postumus szövegezésbe olyasmi is, amit SAUSSURE semmiképp sem vállalt volna?

¹ „la somme de ce que les gens disent”: i. m. 38.

² „la langue est nécessaire pour que la parole soit intelligible”: i. m. 37.

Mert akármilyen lelkiismeretességgel gondozták is e kiadást a jeles tanítványok, SAUSSURE kézirati hagyatéka ijesztően kevés volt, és így a legtöbb pontnál hallgatói feljegyzésekre kellett hagyatkozniuk.

E körülmények miatt SAUSSURE-t óvatosan szabad csak forgatnunk. Szavait mindig ellenőriznünk kell, ellenőriznünk azokkal a helyekkel, amelyek biztosan és sajátosan az övéi, s e mellett világosak és határozottak. „En séparant la langue de la parole, on sépare du même coup: ce qui est social de ce qui est individuel...”¹ Ez világos és határozott beszéd. Mindig erre kell gondolnunk, ha SAUSSURE-t olvassuk, erre, ha nyelvészeti tényekkel állunk szemtől-szembe.

Mert bármily szorosan fonódik is össze a társadalmi az egyénivel, a kettőt mindig szét kell választanunk, a nyelvet el kell választanunk a beszédtől, mint ahogy egy zenei tanulmányban is külön kell írunk a szimfóniáról és külön a zenekar ténykedéséről. Külön kell választanunk, mert a kettőt együtt, a *langage*-t, vegyes természeténél fogva tanulmány tárgyává megtenni nem szabad, és nem is lehet. Képzeljünk el egy zeneesztétikust, aki összezavarná a szimfóniát az eljátszásával, és a szimfónia egyes gyatra tételeiért a zenekarnak tenne szemrehányást!

A nyelv és a beszéd, a társadalmi és az egyéni mozzanatok megkülönböztetésének szükségességét tudva, újra feltehetjük a kérdést: mi hát a tárgya a nyelvészetnek?

A válasz egyszerű, és az eddigiekből önként következik. A lingvisztika tárgya lehet a nyelv is és a beszéd is. Ez is, az is, de mindig csak külön, sohasem együtt, egyszerre. A lingvisztikának azt az ágát, amely a nyelvvel (*langue*) foglalkozik nyelvlingvisztikának (*linguistique de langue*), azt az ágát pedig, amely a beszéd (*parole*) jelenségeit tárgyalja, beszédlingvisztikának (*linguistique de parole*)

¹ i. m. 30.

nevezzük. „Linguistique de langage” nincs, és nem is lehetséges.

Hogy viszonylik mármost ez a két ág, a nyelvlingvisztika és a beszédlingvisztika egymáshoz? Ahogy a tárgyuk, a nyelv ill. a beszéd. A nyelvről ill. a beszéd-ről eddig csak annyit tudunk, hogy a valóságban kölcsönösen feltételezik, kölcsönösen kiegészítik egymást. Ez természetesen vonatkozik a két stúdiumra is: a nyelvlingvisztika és a beszédlingvisztika kölcsönösen feltételezik, kölcsönösen kiegészítik egymás mondanivalóit. Ahhoz, hogy valaki a nyelvészeti tények egész halmazátával megismerkedjék, szükséges, hogy mind a két ágat ismerje.

A kölcsönös feltételezés és kiegészítés azonban még nem árulja el, hogy melyik a fontosabb ág, a nyelvlingvisztika-e vagy a beszédlingvisztika? Hisz még azt sem tudjuk, hogy melyik tárgy a lényegesebb, a nyelv-e, vagy pedig a beszéd?

„A beszéd-tény történetileg mindig megelőzi a nyelvet” — mondja SAUSSURE.¹ Szabad talán ebből azt következtetnünk, hogy a beszéd előbbrevaló, fontosabb, mint a nyelv? Szabad ezt úgy értelmeznünk, mint valami rangsorolást, mely ugyan csak történeti vonatkozásban van kimondva, de talán általában is érvényes? Nem. Ez nem rangsorolás akar lenni SAUSSURE-nél, és durva félreértés volna erre még csak gondolni is. Itt valójában csak arról van szó, hogy ami a lingvisztikai tényhalmazban társadalmi, az valamikor egyéni volt, egyéni lehetett. Épp úgy megvan azonban az elvi lehetősége annak is, hogy a társadalmi tényből egyéni tény váljék, vagyis megint csak ott vagyunk, hogy a nyelv és a beszéd viszonya kölcsönös, nemcsak egyidejűleg, hanem történetileg is.

Nem, ha a fontossági sorrendet akarjuk megállapítani a nyelv és a beszéd között, akkor SAUSSURE-nek nem ennél a mondatánál kell megállanunk, hanem annál, hogy a társadalmi és az egyéni elválasztásával voltaképp

¹ „historiquement le fait de parole précède toujours”: i. m. 37.

a lényegeset választjuk el a járulékostól, a többé-kevésbé esetlegestől.¹

Ami a nyelvészeti tényhalmazban egyéni, az mindig csak másodlagos fontosságú a lényeggel: a társadalmival szemben. A nyelvtudományi kutatás — egy egész más szempontból nézve — eszközöknek, nem pedig alkotásoknak a vizsgálata, s mihelyt eszközökről van szó, a közösségi eszközök fontosságban megelőzik az egyéniéket.

Ez dönti el a két stúdium rangsorát is. A nyelvtudomány érdeklődésének középpontjában a nyelv (langue) áll, tehát a nyelvlingvisztika fontosabb, mint a beszédlingvisztika. Az utóbbinak csak az a rendeltetése, hogy a nyelvlingvisztika adalékait kiegészítve teljesebbé tegye a képet, amelyet a lényegről kapunk. Csak az a rendeltetése, hogy a társadalmi lényegyet reliefszerűen kidomborítsa.

3. Bühler harmadik axiómája. A nyelvtudomány helye. Talán nincs még egy olyan gondolata SAUSSURE-nek, amelyet annyit feszegettek volna, mint a langue — parole megkülönböztetés. Sokan ugyan elfogadták abban az alakjában, ahogy SAUSSURE-nél található, kiforratlanságaival és egyenetlenségeivel egyetemben, sőt megszeméni következtetéseket is fűztek hozzá, mások viszont rámutattak nem világos pontjaira, és tartózkodást ajánlottak vele szemben.

Az újabb nyelvteoretikusok közül BÜHLER K. foglalkozott e tanítással a *Kant-Studien* XXXVIII. kötetében megjelent „*Axiomatik der Sprachwissenschaften*” c. tanulmányában, majd az itt kifejtett gondolatait kisebb, inkább csak szövegezési módosításokkal *Sprachtheorie*² c. munkájába is felvette.

A *Sprachtheorie* első nagy fejezete („Die Prinzipien der Sprachforschung”) a mai nyelvtudomány négy alap-

¹ „ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel”: i. m. 30.

² *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, 1934. 48—69.

elvét tárgyalja, s közülük a harmadik a nyelv és a beszéd distinkciója körül forog.

BOHLER nem bírálja SAUSSURE-t, de a langue — parole megkülönböztetést szemelláthatólag nem tartja elegendőnek. Szerinte a nyelvtudomány körébe vágó tényhalmazban nem két, hanem négy fontos mozzanatot kell számon tartanunk. Ezt a négy mozzanatot maga a tárgy kínálja, és ha ebből a négyességből csak kettőt ragadunk ki, kellően nem értékesíthető eredményeket kapunk.

HUMBOLDT — mondja BOHLER — a nyelvészeti tényekkel kapcsolatban az energeia és az ergon kettősségéről beszélt, SAUSSURE pedig a nyelv és a beszéd kettősségéről. HUMBOLDT óta nem akadt egyetlen jelentősebb szakember sem, aki kételkedett volna abban, hogy az energeia és az ergon megkülönböztetése fontos és szükséges, s SAUSSURE óta sem volt nyelvész, aki bele ne ütközött volna valamikép a langue és a parole szétválasztásának problémájába, mégsem tudott sem a régi, sem az új pár igazán gyümölcsözővé válni a nyelvelméletben. Jótékony hatást csak akkor várhatunk, ha a két párt összekapcsoljuk, s egy négyes beosztás szerint különbséget teszünk a beszéden belül a beszéd cselekvés (Sprechhandlung) és a beszédaktus (Sprechakt), a nyelven belül pedig a nyelvmű (Sprachwerk) és a nyelvi alakulat (Sprachgebilde) között.

Minden konkrét beszéd tevékenység. Egyszer azt látjuk, hogy az ember kezével nyúl valamihez, és teszi vele ezt vagy azt, máskor meg kinyitja a száját, s mond valamit. Helyzete válogatja. Mindkét esetben nyilvánvaló, hogy ami történik, célra irányul, valamire, amit el akar érni az illető. Éppen az ilyen célra irányuló tevékenységet nevezik a lélektan művelői cselekvésnek. A beszéd is tevékenység, a beszéd is célra irányul, tehát cselekvési jellege kétségtelen.

Mint minden cselekvésnek, a beszédnek is van produktuma, de ez még nem a nyelvmű. Hogy itt tisztán lássunk, ARISTOTELES praxis és poézis különbségére kell

gondolnunk. Más a praxis és más a poézis, s mindkettőnek más a terméke. Világosan látni ezt a játszó gyermeknél. A gyermek játékaiknak mindig egy a témája: azt csinálni, amit a felnőttek. Amíg a gyermek praxist játszik, addig a matatásában inkább csak szimbolikusan, inkább csak sejtetésszerűen van meg, hogy minek is kellene lennie a cselekvésnek. Később a gyermek eléri azt a fokot, hogy cselekvésének eredményét is látni akarja, sőt már bizonyos mértékig értékeini is tudja az eredményt. Ilyenkor már poézist játszik. Ilyenkor a készre irányított tekintete már előre befolyásolja a cselekvését, s nem hagyja nyugton, míg a készlet létre nem hozta.

Ezt a praxis és poézis különbséget — BOHLER szerint — nyelvileg is figyelemre kell méltatnunk. A nyelvvel alkotólag bánó ember, tehát aki poézist csinál a szó aristotelesi értelmében, egészen másképp ítélendő meg, mint a nyelvvel praktikusan bánó. Vannak helyzetek, amikor egy ad hoc feladatot kell megoldanunk beszéd cselekvéssel, és vannak esetek, amikor egy meghatározott lelki tartalmat kell nyelvileg megfelelő formába öntenünk, vagyis nyelvművet kell alkotnunk. Természetesen az is produktum, amit a nyelvvel praktikusan bánó ember létrehoz. A gyermek praxisjátékaiknak is van terméke: az a papírcsomó és más limlom, amely a játék után a padlón marad szerteszórva. A poézis-játék nyomát már papírházak, kártyavárak és hasonló „alkotások” jelzik. A mindennapi beszédben is mindig vannak mondathulladékok, mondattöredékek („kihagyásos” mondatok), ezek azonban merőben mások, mint azok a termékek, amelyek „auf Entbindbarkeit aus ihrer individuellen praktischen Creszenz hingestaltet werden”!

A kiváló nyelvi művek épp úgy fontosak a kutató számára, mint egyéb kiváló alkotások: a kilencedik szimfónia vagy a brooklyni híd, mert tanulmányozhatjuk rajtuk az alkotó kezenyomát, az alkotás módját, és még sok

¹ i. m. 54.

más mindent. Akár egy gyermekről van szó, akinek első ízben sikerül egy élménynek nyelvi megfogalmazása, akár pedig egy költő alkotásáról, a nyelvi műre irányított tekintetnek mindig a fogalmazást („Fassung”) kell néznie, sok esetben egészen aprólékosan az egyszerű fogalmazást és alakítást.¹

A nyelvi alakulat az, amit SAUSSURE *langue*-nak nevez. Ha valaki egy nyelv hanganyagát, szókincsét és grammatikáját összeállítja, az lényegileg az illető nyelv alakulatairól számol be. Az alakulatok tana — BUHLER szerint — a nyelvészetben nem újság, nem SAUSSURE találmánya. Neki csak az az érdeme, hogy mindenkinél találóbban írta le, hogy milyen a nyelvi alakulat. Hogy a legtágabb értelemben vett nyelvészeti tények vegyes tömegéből kiemelhető és csakis így vizsgálható, hogy jelszerű, és hogy interszjektív természetű. Ezt az utóbbit — BUHLER szerint — túlságosan is hangsúlyozza SAUSSURE, pedig ez az interszjektivitás csak bizonyos megszorítással érvényes. Nem érvényes pl. ott, ahol a nyelvi jelekkel kapcsolatban jelentéskölcsönzések történnek, vagy amikor nyelvalkotó egyének újításairól van szó, olyan egyéni újításokról, melyeket a közösség aztán elfogad.

A beszédaktusról HUSSERL nyomán szól BUHLER. HUSSERL egyik ismert munkájában, a *Logische Untersuchungen*-ben, különbséget tesz a nyelvi tény jelentése és tárgyi vonatkozása között. Egyazon jelentésű szó különféle tárgyakra vonatkozhat, és megfordítva: eltérő jelentésű szavak is vonatkozhatnak egyazon tárgyra. A *ház* szó jelentése 'épületfajta', de e jelentésében vonatkozhat egy rozszant falusi viskóra épp úgy, mint egy hatemeletes bérpalotára. Az *egyenoldalú háromszög* és az *egyszögű háromszög* kifejezéseknek a jelentése különböző, viszont mind a két kifejezés ugyanarra a tárgyra vonatkozik.

Ezt másképp fogalmazva úgy is mondhatjuk, hogy különbség van jelentés és jelentésintenció

¹ i. m. 55.

közt. Ez a szó: *ló* jelenthet állategyedet is, fajtát is, ami természetesen nem mindegy. Egy gébére is mondhatom, hogy *ló*, meg egy arabs paripára is. Hogy a beszélő melyik jelentésében használja a szót, és hogy milyen tárgyra vonatkoztatja, az az intenciójától függ. Ezt az intenciót mi csak a helyzetből vagy a szövegösszefüggésből tudjuk megállapítani. Mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy mi e tényezők segítségével képesek vagyunk bepillantani a beszélő fogalmazásának a belsejébe, de egyúttal jelenti azt is, hogy a beszélő az általa használt szónak pontosabb és határozottabb jelentést tud adni, mint a nyelv legtökeletesebb ismerője az illető szóról megállapítani képes, ha a szó magában, elszigetelten áll.

A beszédben minduntalan történnek ilyen jelentésadó aktusok, tehát a beszédet nemcsak mint egyszerű cselekvést, hanem magasabb fokon mint aktust is vizsgálhatjuk.

A négy mozzanat viszonyát BUHLER a következőkép szemlélteti:

	I.	II.
1	beszédcselekvés	nyelvmű
2	beszédaktus	nyelvi alakulat

Az I alá foglalt mozzanatok mint egyéni vonatkozású (subjektsbezogen), a II alá foglaltak pedig mint az egyéntől független (subjektsentbunden) jelenségek függenek egymással össze. Az 1 alatt az alsóbbrendű, 2 alatt a magasabbrendű jelenségek foglalnak helyet.¹

Ha BUHLER harmadik axiómáját olvassuk, könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy itt a *langue* — *parole* megkülönböztetés továbbfejlesztésével van dolgunk, s ez a továbbfejlesztés a *langue*-on ill. a *parole*-on belül történik, tehát a SAUSSURE-féle tanítás lényegét nem

¹ i. m. 49.

erinti. Pedig kissé közelebb kerülve a dolgokhoz, rögtön látnivaló, hogy a HUMBOLDT-féle kettősség nem fér bele a *langue — parole* megkülönböztetés keretébe.

A beszédet felfoghatjuk cselekvésnek. A beszélés az is: célra irányuló tevékenység. Ez azonban nem a *parole*. Ez nem a lingvisztikai jelenségeknek az egyéni része. A beszélésben nemcsak egyéni mozzanatok vannak jelen, hanem társadalmiak is. Nem működtethetem beszélőszerveimet egyéni tetszésem szerint, hanem csak úgy, ahogy azt nyelvközösségem iratlan parancsai megszabják. Ezek a parancsok nem merevek, teret engednek egyéni ejtéssajátságaimnak, de nem korlátlanul. Artikulációmnak főbb irányai meg vannak szabva, s ezektől a megszabott irányvonalaktól lényegesen nem lehet eltérnem. Ha a beszédtevékenységben csak egyéni mozzanatok volnának, nem is irányulhatna célra: csak egyéni megnyilatkozások alapján megértés nem jöhet létre.

Ugyanez a helyzet akkor is, ha a beszélést magasabb fokon mint beszédaktust nézzük. Azok a jelentésadó aktusok, amelyekről BOHLER — HUSSERL nyomán — beszél, tényleg lépten-nyomon előfordulnak. Az egyén, céljának megfelelően, jelentéseket kölcsönözhet és kölcsönöz is a szavaknak, de ez a jelentésadás megint csak nem történhetik egészen egyéni módon. A *ház* szót sok mindenre lehet vonatkoztatni, a csiga kis védőpáncéljától kezdve a parlamentig, de mégsem mindenre, s főleg nem egyéni tetszés szerint. Talán e téren több is az egyéni szabadság, mint az ejtéssajátságoknál, de itt is vannak korlátok, amelyeket a közösség állít, és amelyeket az egyénnek figyelembe kell vennie. Persze így is gyakran előfordul, hogy a beszélő sajátos céljai (pl. érzelmekeltés) érdekében áthágja a korlátokat. Íróknál (ők is „beszélők”, csak magasabbrendűek, mint a szokványos beszédforgalom részesei) még gyakoribbak az ilyen határátlépések. Az olvasó meg is ütközik minden szokatlan szóhasználaton, s csak akkor bocsátja meg a merészséget, ha a váratlan-
ság hatása kedvező.

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy ha a ling-

visztikai jelenségekből cselekvéseket és aktusokat emelünk ki, akkor voltaképen ellenére cselekszünk a *langue — parole* megkülönböztetésnek. A cselekvéssel és az aktussal ugyanis vegyesen emelünk ki egyéni is, társadalmi is. A kiemelt rész így lényegileg *langage* természetű, tehát nem is tanulmányozható a vegyessége miatt.

Ugyanezt a heterogén jelleget találjuk meg a nyelvműnél is. Erről BOHLER úgy beszél, mint az egyéntől független valamiről. Bizonyos fokig lehet is erről szó. A kész alkotás már kívül áll az alkotóján, fizikailag elvált tőle. Az elválás azonban mindig csak külsőséges: a mű az alkotójától lényegileg sohasem tud elszakadni. Így látja ezt maga BOHLER is, hisz amikor a nyelvműről, mint az egyéntől független tényről emlékezik meg, ugyanakkor azt is mondja, hogy a rája szegezett tekintetnek a fogalmazást kell néznie, amely — ha igazi alkotásról van szó — mindig egyéni, mindig egyszeri. Tehát a nyelvmű fogalma is vegyesen tartalmaz egyéni és nem egyéni mozzanatot, ami nagyon jól látható a mondaton, amely a legegységibb nyelvmű: a mondat váza mindig társadalmi, ami viszont a vázat kitölti, bizonyos fokig mindig egyéni.

Még a nyelvi alakulat fogalmánál távolodik el legkevésbé BOHLER a SAUSSURE-féle felfogástól. Itt inkább csak elismétli SAUSSURE megállapításait, azonban a *langue*-nak az egyéntől való függetlenségére már megjegyzi: „Das gilt überall nur bis an gewisse Grenzen”,¹ és hivatkozik a beszédaktusokra, amikor az egyén jelentést kölcsönöz a nyelvi jelnek, valamint arra, hogy egyéni alkotások válnak közkeletűvé, válnak nyelvivé. Ezek a megjegyzések világosan megmutatják a két nézet eltérését.

HUMBOLDT distinkcióját a SAUSSURE-ével összeegyeztetni nem lehet. Az *energeia* és *ergon* megkülönböztetést csak úgy lehet alkalmazni a nyelvre és beszédre, ha a „nyelv” és a „beszéd” szavakat társalgási jelentésükben használjuk. Mihelyt műszói jelentésüket nézzük, mihelyt a *langue* és a *parole* jelentésével használjuk e

¹ i. m. 58.

szavakat, a tevékenység és a mű megkülönböztetése egyszerűbe értelmetlenné válik, mert szükségképen ahhoz a differenciálatlansághoz vezet vissza, amelynek felbontására szolgál a *langue* és a *parole* szétválasztása. BOHLER nem veszi észre ezt a *circulus vitiosus*-t, s a szavak kameleon természetétől megtévesztve egy elhibázott tételt állít fel.¹

Miután láttuk, hogy HUMBOLDT sokszor alapvetőnek mondott különbségtevése a nyelvtudomány számára nem gyümölcsöző, és nem is lehet az, miután azt is láttuk, hogy úgy sem lehet hasznossá tenni, ha összeházasítjuk SAUSSURE-tényleg alapvető megkülönböztetésével, ahogy BOHLER szeretne volna, visszatérhetünk SAUSSURE-höz.

Tárgyalásunkat e kitérővel ott szakítottuk meg, hogy a nyelvészeti kutatás középpontjában a *langue*-nak, a nyelv-nek kell állnia. Erre kell vonatkoznia a nyelvészeti munka dandárjának, sőt közvetve minden munkának.

Mi az a *langue*, mi az a nyelv? Eddig csak annyit mondtunk róla, hogy ez a lényegi, ez a társadalmi része a nyelvészeti tényeknek. De mi a *langue* magában, azon felül, hogy a *langage*-nak része?

A *langue*, a nyelv — jelrendszer. Jelek rendszere. SAUSSURE-nek ezzel a megállapításával tüzetesen fogunk még foglalkozni. Részletesen fogjuk tárgyalni ennek a megállapításnak minden befelé, a nyelvtudomány felé adódó vonatkozását, most itt csak arra akarunk kitérni, ami ebből a megállapításból kifelé mutat, a nyelvtudomány körén kívülre.

A nyelv jelrendszer — mondja SAUSSURE — és mint ilyen összehasonlítható és együtt tanulmányozható más jelrendszerekkel, aminők a különféle írások, a siketnémák taglejtései, a szimbólikus ritusok, az udvariassági formák, a katonai jeladások stb. Ezekkel a nyelv lényegbeli rokonságot mutat. És ha az egyes jelrendszereket különleges sajátágaik el is választják egymástól, a lé-

¹ vö. *Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft* c. dolgozatomat: *Acta Linguistica* I, 162—7.

nyegben, a jelszerűségben és a rendszerszerűségben egyek, azonosak. A speciális eltéréseken kívül van még egy fontossági eltérés is az említett jelrendszerek között. Nem egyenlő a fontosságuk. A legfontosabb jelrendszer a nyelv. Ennek a jelentősége a többiekét, köztük az írásét is, messze felülmúlja.

Az a tudomány, amely a különféle jelrendszereket vizsgálja, azt kutatja, hogy mi a jel, mik a sajátosságai a jeleknek és a belőlük alkotott rendszereknek, az általános jel tudomány, idegen műszóval: szemiológia (SAUSSURE) vagy szematológia (BOHLER). A nyelvtudomány, amely csupán a nyelvi jelrendszereket vizsgálja, ilyenformán csak egyik ága az általános jel tudománynak, rész-stúdiuma neki.

A nyelvtudomány helyének ez a megállapítása némileg meglepő az után, amit a nyelvtudomány önállósodási folyamatáról mondtunk. Egyesek talán ellentmondást fognak látni abban, hogy korábban úgy emlegettük SAUSSURE-t, mint a nyelvészet önállóságának megalapozóját, most meg — ugyancsak SAUSSURE nyomán — oda lyukadtunk ki, hogy a nyelvtudomány alá van rendelve egy más tudománynak, pedig az ilyen alárendeltség mindig idegen szempontok, idegen módszerek érvényesülését jelenti, ami minden inkább, csak nem önállóság.

Az ellentmondás ez esetben azonban csak látszólagos. Az a tudomány ugyanis, amelynek a nyelvészet alá van rendelve, nem létezik. Általános jel tudomány nincs. Legalább is még nincs. A nevéen kívül eddig még úgy szólván semmije sincs e tudománynak. Csak a keretei látszanak, de ezek is még üresen várják az anyagot, hogy megtöltse őket. Egy nem létező kerettudomány természetesen nem veszélyeztetheti a nyelvészet önállóságát. A jelent illetőleg tehát nincs semmi baj. És a jövőre nézve?

A jövő tekintetében sincs aggodalomra ok. Ha ez a ma még nem létező, de kívánatos tudomány egyszer megszületik, bizonyos, hogy keretei a nyelvi rendszerek vizsgálatából nyert eredményekkel fognak feltöltődni, egyszerűen azért, mert az összes jelrendszerek közül a nyelv

igéri a leggazdagabb és legértékesebb tanulságokat. Aki ezt az általános jeltudományt egyszer majd megépíti, az, ha nem is kizárólag, de elsősorban nyelvész lesz, aki még ebben a kerettudományban is a nyelvi anyag megkövetelte szempontoknak, a nyelvi anyag megkívánta módszereknek fog érvényt szerezni.

De ha a nevéen és keretein kívül nincs is egyebe még ennek az általános jeltudománynak, a helyét már most is ismerjük, amely őt a tudományok hierarchiájában várja. SAUSSURE szerint a szemiotológia a társadalmi lélektanhoz fog kapcsolódni és azon át természetesen az általános lélektanhoz.¹

Jelrendszerek csak szervezett társadalmakban lehetségesek, és működésük a társadalom lelkiségével függ össze. Ha ezt elfogadjuk, akkor egyben elismerjük azt is, hogy a nyelvtudománynak másodfokú kapcsolata van vagy lehet a társadalom-lélektanral, és harmadfokú a lélektanral általában. Ezt nyugodtan vállalhatjuk is, mert itt már aránylag olyan távoli kapcsolatokról van szó, amelyek a nyelvtudomány önállóságát egyáltalán nem veszélyeztetik.

SAUSSURE tudománytörténeti jelentősége éppen abban áll, hogy nemcsak befelé biztosította az önállóságot a nyelvészet belső feladatainak kijelölésével, hanem kifelé is, a többi tudományok irányában.

4. A nyelvi tények jelszerűsége. A nyelv (langue) jelek rendszere. SAUSSURE e tanításában két állítás foglaltatik. Az egyik az, hogy a nyelvi jelenségek jelszerűek, a másik az, hogy ezek a jelszerű tények rendszert alkotnak.

Vegyük sorra e két állítást.

A nyelvi tények jelszerűek... Ez a szó: *ház* már hangalakjában is úgy van megalkotva, hogy jelként szerepelhessen. Három elemből áll (*h, á, z* a jelölői e három elemnek), s ezek mindegyike egy-egy ismer-

¹ i. m. 33.

tető jel, hogy a *ház* szót más, hasonló hangalakú szavaktól (pl. *láz, húz, hát* stb.) meg lehessen különböztetni. A három elem együtt jele egy tárgynak, amely helyett áll. A *ház* szó szövegben végzeteket tud felvenni (ragot, pl. *házból*), amelyek megmutatják, hogy hogy viszonylik e szó a többiekhez, vagy amelyek nyelvtani kategóriákat jeleznek. Ezek a végzetek is jelszerűek (vö. a többes jelét).

A jel mindig valami helyett áll, helyettesít valamit („aliquid stat pro aliquo”). Ahol helyettesítés történik, ott mindig két dolog szerepel: a helyettesítő és a helyettesített, s mindig fölvetődhet a kérdés, hogy a helyettesítő milyen tulajdonsága vagy tulajdonságai alapján helyettesít. Ilyenformán a helyettesítőt kétféleképp nézhetjük: 1. önmagában, helyettesi feladatától függetlenül; 2. csak ama tulajdonságaiban, amelyek a helyettesítés szempontjából fontosak.

Ha a színész Bánk bánt játsza, akkor ő Bánk bán is, meg nem is a mi szemünkben. Bánk bán is, meg Kiss Ferenc is. A színész külső adottságait a költő Bánk bánjának lényegéhez tartozóknak vesszük. A színész oda-kölcsönzi alakját, mozdulatait szavajárását a drámaíró alakjának, aki így aztán testet ölt. Ha egy színfoltokkal tarkított vászondarab a nézőben egy táj látszatát kelti, akkor szintén az történik, hogy a vászon odaadja a maga sajátosságait a tájszerűen ábrázolt dolognak. Általában: ha valaminek olyan a megalkotottsága, hogy tulajdonságai nem a maga, hanem egy másik dolog lényegéhez kapcsolódnak, akkor a két dolog között helyettesítési viszony áll fenn.

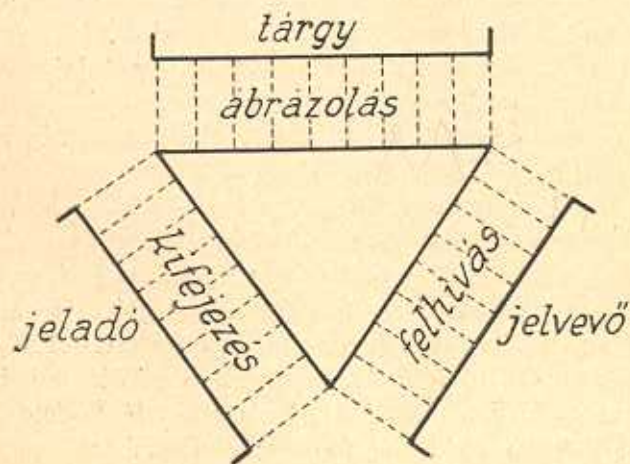
Ez a megállapítás GOMPERZ-től való, aki a scholasztikusok idevágó tanítását felújította. FOHLER elfogadja e tételt, és átviszi a nyelvre is. A nyelvi jel is helyettesítő — úgymond — tehát a nyelvi jelet is kétféleképp vizsgálhatjuk: 1. önmagában, jeli feladatától függetlenül, 2. ama tulajdonságai szerint, amelyek jeli funkciójával vagy funkcióival kapcsolatosak. E kétféle vizsgálattal később majd még foglalkozni fogunk.

A jel tehát helyettesítő: helyettesíti a tárgyat, amelyre vonatkozik. Ahol azonban jelek vannak, vagyis ahol jeladás történik, ott nemcsak tárgyak szerepelnek. A jelekhez jeladók és jelvevők is tartoznak.

A tárgy, jeladó és jelvevő — e három sarkpont közé van ékelve minden jel, a nyelvi jel is, s mindegyikhez szoros kapcsok fűzik. Legérdekesebb és legkülönösebb a jel és a tárgy viszonya: a nyelvi jel — a matematika műszavával szólva — hozzá van rendelve a tárgyhöz. Amennyire csak vissza tudunk menni az időben, a történeti adatok azt mutatják, hogy ez mindig is így volt. Nem a hasonlóság fűzte és fűzi össze a nyelvi jelet a tárggyal, hanem egy társadalmilag érvényes, hallgatolagos megállapodás. Itt látszólag kivételt alkotnak a hangfestő és hangutánzó szavak, de valójában ezek sem kivételek.

A másik két viszony már ilyen különleges. A jeladó szempontjából a nyelvi jel olyan, mint bármely más kifejezési jelenség, a jelvevő irányában pedig úgy hat, mint minden más irányító alkalmatosság.

Mind a három viszonylatban más és más a nyelvi jel hivatása, és pedig a jeladó és a jel viszonylatában: a kifejezés, a jelvevő és a jel viszonylatában: a felhívás, a tárgy és a jel viszonylatában: az ábrázolás. Vázlatosan így rajzolhatjuk ezt meg:

BUHLER hasonlóan rajzolja meg a nyelv eszközmódeljét.¹ Csak egy körrel bonyolultabban, ami azonban — szerintünk — elvileg aligha helyes.

A nyelvi jel feladatai közül az ábrázolás a legfontosabb. Ez egyúttal a legemberibb funkció is, mert csak az emberi nyelv tud ábrázolni tárgyakat vagy tényállásokat, az állati „nyelv” erre nem képes. Egyes zoológusok, különösen FRISCH K. kutatásai nyomán pl. nagyon tüzetes ismereteink vannak a méhek „nyelv”-éről.² Tudjuk, hogy a „táncoló” méh mint jeladó, ki tudja fejezni, hogy gazdag lelőhelyet fedezett fel, ki tudja fejezni, hogy a lelőhely mézben gazdag-e vagy virágporban, hisz más a „tánca”, ha szabad azt mondanunk, más a „verbunkosa” mindkét esetben. A különböző „tánc”-mozdulatok — párosulva bizonyos illat-indikációkkal — fel is hívják az ugyanazon munkaközösségbe tartozó rajtársak figyelmét a lelőhely gazdagságára és a zsákmány milyenségére; a munkára verbuváló méhvel együtt táncoló egyedek, mint jelvevők meg is értik, hogy miről folyik a „tánc”, hisz azonnal indulnak a zsákmány felkutatására. A méhek „nyelve” tehát a maga szűk körében kifejez is, felhív is, de ebben aztán ki is merül minden funkciója: az ábrázolásra már képtelen. A méh-„nyelv” jelei emberi nyelvre lefordítva olyanok, mint az indulatszók: a jeladó szempontjából talán bizonyos feszültségeket vezetnek le, a jelvevők szempontjából meg olyanok, mint a vezényszók vagy munkaszók: megszábotott tevékenységre serkentenek, munkára. Ezen kívül azonban a legegyszerűbb tényállást sem lehet ábrázolni velük. Nem azért, minthogyha erre nem volna szükség. A zsákmány helyének közelebbi megjelölése pl. igen fontos volna, a „táncoló” méh mégsem tudja azt „mondani”, hogy az a bizonyos virágpor-bánya ott van, a bokor mögött balra. Ilyesmire ez a „nyelv” nincs berendezkedve. A méh-„nyelv”-ben a felhívás a fő-funkció, az ábrázolás hiányzik.

¹ i. m. 28.

² *Über die „Sprache” der Bienen.* Jena, 1923.

Az emberi nyelv jelei három irányban működnek. A kifejezési és felhívási funkción kívül az ábrázolást is ellátják.

Hogy világosan lássuk e három különböző funkciót, vegyünk egy nyelvi jelet, s állítsuk be három különböző helyzetbe. Legyen a nyelvi jel az, hogy *esik*, s az első helyzet a következő: otthon ülök és olvasok; az olvasmány nagyon érdekes, lebilincselő, úgy, hogy egészen elmerülök benne; egyszer csak mégis felocsúdom: eszembe jut, hogy el kell mennem hazulról; az ablakhoz lépek, s meglepetten állapítom meg, hogy az időjárás nem igen kedvez tervemnek. „*Esik!*” — mondom bosszúsan, pedig rajtam kívül senki sincs a szobában. Ez a jel természetesen ábrázolja az időjárási tényállást, mintegy fel is hívja a figyelmemet a nem várt fordulatra, a legfontosabb azonban az, hogy kifejez valamit. Kifejezi a bosszankodásomat. Ebben a helyzetben a jelnek a kifejezési funkciója érvényesül legjobban.

Egy másik helyzet. Reggel indulok hazulról. Sejtlem sincs, hogy milyen az idő odakinn, de a lány figyelmeztet: „*Esik!*” Ez kifejezés is, ábrázolás is, de igazi rendeltetése e jelnek mégis csak az, hogy felhívja a figyelmemet; ne felejtsem otthon az ernyőt!

Egy harmadik helyzet. Ketten ülnek a szobában, és beszélgetnek. Egyszer csak gyenge nesz hallatszik az ablak felől: a megeredő eső zaja. „*Esik!*” — mondja a beszélgetők egyike, egészen szenvtelenül és minden különösebb cél nélkül. A jel ekkor is ellátja kifejezési és felhívási feladatát, a hangsúly azonban az ábrázoláson van.

Amint látjuk tehát, mindegyik esetben ugyanaz a jel szerepel, mindegyikben hármal a funkciója. Csakhogy egyszer az egyik, másszor a másik funkció érvényesül jobban.

Mi képesíti mármost a nyelvi jelet, hogy hármal tisztét zavartalanul ellássa, mi képesíti arra, hogy egyszerre három irányban is kifogástalanul működjék?

Az, hogy a nyelvi jel nem minden konkrét tulajdonságával vesz részt a nyelvi funkciókban, sőt a résztvevő

tulajdonságok is megoszlanak az egyes funkciók között. A nyelvi jelnek mindig vannak sajátosságai, amelyek az ábrázolás szempontjából fontosak, viszont vannak vagy lehetnek olyan tulajdonságai is, amelyek a felhívás és kifejezés vagy csak a kifejezés szempontjából számottevők.

Az *esik* jelet — mint láttuk — ki tudjuk mondani a bosszúság hangján, ha történetesen arról van szó, hogy az eső eláztatta programunkat. Ki tudjuk azonban ejteni egy másik hangletéssel is, úgy, hogy figyelmeztetés csendüljön ki belőle. Más a hangletése a bosszankodásnak és más a figyelmeztetésnek. Egyik is, másik is ellátja tisztét, de az ábrázoláshoz semmi közük. Magát az időjárási tényét az *esik* jel ábrázolja meghatározott tulajdonságával, s ha csak erről az ábrázolásról van szó, akkor a hanggomból ki kell rekesztenem minden figyelmeztető vagy érzelemkifejező mozzanatot. Persze a figyelmeztetés nélküli, érzelemmentes közlésnek is van hangletése: a magasságban alig ingadozó, a végén alig észrevehetően eső hangmenet, de ezt egy zérusfokon álló hangletésformának kell tekintenünk, alapnak, amelyhez minden eltérést mérnünk kell.

Hogy jobban megértsük a dolgot, jelöljük azokat a konkrét hangszínbeli, időtartami és hangerősségi tulajdonságokat, amelyek az *esik* jelet kiejtve jellemzik, *x*-szel. Tekintsük ezeket az *x*-szel jelölt tulajdonságokat az egyszerűség kedvéért olyanoknak, amelyek az ábrázolás szempontjából mind fontosak (a konkrét beszédben nem ez a helyzet). Ha ezzel az *x*-szel egy ú. n. közlő hangletés párosul, akkor ez a hangletés együtt ábrázol az *x*-szel. Ha azonban az *x*-hez a figyelmeztetés hangletése társul, akkor már más a helyzet, mert amíg az *x*-szel jelölt tulajdonságok ábrázolnak, a hangletés egy külön feladatot végez: felhívja a jellevő figyelmét olyan körülményekre, amelyek nem tartoznak szorosán az ábrázolt tényálláshoz, legfeljebb kapcsolatosak vele. Ez a figyelmeztető hangletés nem vesz részt az ábrázolásban, hanem ráhelyeződve az ábrázoló tulajdonságokra egy másik feladatot vállal és végez el: a felhívás feladatát.

Ezeket az egyes funkciókban részes tulajdonságokat el tudjuk vonni, absztrahálni tudjuk. Még tudjuk mondani, hogy ez a sajátság ebben a funkcióban részes, eme funkció szempontjából releváns, amaz pedig egy másik funkció szempontjából. Az elvonható relevanciáknak ez az elve nemcsak a nyelvre áll, hanem minden jelszerű dologra általában is érvényes. Eddigél ez a legérdekesebb szemiológiai tanulság, amelyet a nyelvi anyag segítségével sikerült megállapítani. Voltaképpen a fonológiai kutatás vetette felszínre ezt a tanulságot, melyet aztán BOHLER fogalmazott meg egyik dolgozatában.¹

5. **A nyelvi tények rendszerszerűsége.** A nyelv jelek rendszere — ebben a SAUSSURE-féle tanításban a másik állítás, amellyel foglalkoznunk kell, az, hogy a nyelvi jelek egy adott időpontban mindig rendszert, pontosabban értékrendszert alkotnak.

Mi az, hogy rendszer? Mit kell értenünk ezen?

A rendszer összefüggéseket jelent, összefüggések hálózata, amely az egyes tényeket, mint a rendszer tagjait összetartja. A nyelvi rendszer az összefüggéseknek az a hálózata, amely az egyes nyelvi tényeket egymáshoz köti, s egy szorosan összefüggő egész részeivé avatja.

Minden nyelvi ténynek értéke van, s ezt mindig az a hely határozza meg, amelyet az illető tény a vele egyidőben létező hasonló nyelvi tények között elfoglal. Itt vannak pl. a szavak, amelyek egy-egy nyelven belül rendszert alkotnak: egymást kölcsönösen determinálják. Különösen jól látható ez a rokonértelmű szóknál. Gondoljunk az olyan szavakra, mint a *mosolyog*, *nevet*, *röhög*. Ezek mindegyikének megvan a maga használati köre a magyarban, melyet mindannyian ismerünk. Tudjuk, hogy melyiket milyen esetben, milyen körülmények közt szabad vagy kell használnunk. Az a terület, amelyre vonatkoznak, fel van osztva hármuk között. Ha közülük egy is hiányoznék,

¹ *Phonologie und Phonetik: Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV*, 22—53.

a megmaradó kettőnek vagy a kettő egyikének kellene vállalnia a hiányzó szerepét. Mint ahogy történetesen a németben így is van. Ha az említett rokon értelműek német megfelelőit nézzük, feltűnik, hogy a *nevet* ~ *lachen*, *mosolyog* ~ *lächeln* mellől hiányzik a harmadik szó, amely a *röhög* megfelelője lehetne. Ha ezt németre kell lefordítanunk, szintén a *lachen* szót kell használnunk megfelelő körülírással (*grob v. unanständig lachen*), amiből nyilvánvaló, hogy a *lachen* és a *nevet* használati köre, vagy ami ezzel egyértelmű, értéke különböző.

A magyar *köt* szó jelentése adott esetben ugyanaz, mint a német *binden*-é, értéke mégis más, mert a németben számos olyan szó van, amely a *binden*-t a *köt*-tel szemben szűkebb használati körre szorítja. Vö. *Korb flechten* 'kosarat kötni', *Frieden schliessen* 'békét kötni', *Strumpf stricken* 'harisnyát kötni', *Rad sperren* 'kereket kötni', *Pferd stehlen* 'lovat kötni', *Schwert umgürten* 'kardot kötni', *Sporen anschnallen* 'sarkantyút kötni', *Kranz winden* 'koszorút kötni' stb.

Úgy kell elképzelni a dolgot, mintha kártyajátékról volna szó. Ugyanannak a lapnak más-más értéke van a szerint, hogy milyen játékot játszunk. Más az értéke a kilencesnek a máriásban és más az alsósban. Miért? Mert más a többi laphoz való viszonya. Ugyanazon jelentésű szónak más az értéke az egyik nyelvben, mint a másikban, mert mindenütt más tények veszik körül az egyes szókat. Ezek az értékkülönbségek a szótárakból rendszerint nem is derülnek ki. Ez azután az az örök narancshéj, amelyen a fordítók el szoktak csúszni...

SAUSSURE a *langue*-ről szólva sokszor emlékeztet a sakk-játékra, s ez érthető is. A sakk bábu szintén egy értékrendszer tagjai, mint a nyelvi tények. A sakk bábu is értékek, mégpedig a játék szabályai és a táblán alkalmaslag elfoglalt helyük által meghatározott értékek. A bábu önmagában nem is eleme a játéknak, csak a táblán, a többi bábu közt válik azzá, ahol értéket kap, mégpedig anyagi tulajdonságaitól nagy mértékben független értéket. Játék közben pl. megeshetik, hogy az egyik bábu,

mondjuk a futó, elhányódik, nem tudjuk, hová. Ha a bá-bura szükségünk van, nem sokat vessződünk a keresésével, valamivel pótoljuk, jobb híján akár egy gyufaskatulyával is. Mert mindegy, hogy mi a pótlék, a fontos csak az, hogy a pótléket futó-értékkel ruházzuk fel. És még valami fontos. Az, hogy a pótléknak olyannak kell lennie, hogy könnyen felismerhető és a többiektől biztosan megkülönböztető legyen. Paraszttal futót pótolni pl. nem tanácsos, mert ez a legnagyobb bonyodalmakat idézhetné elő.

A nyelvi tény tehát mindig egy bizonyos értéket képvisel, s ezt az értéket az illető ténynek a többiekhez való viszonya és a többiektől való különbsége határozza meg.

A nyelvi tények nem is annyira pozitív, mint inkább negatív valóságok. Nem az identitási (*a est a*), hanem az ellentéti elvben (*a non est non-a*) gyökeredzik a lényegük. „Dans la langue il n'y a que des différences” — SAUSSURE-nek ez a mondása mélyen bevilágít a nyelv leglélekébe. Csak különbségek vannak a nyelvben, illetve ezeket a különbségeket létesítő ellentétek. Szavak opponálnak szavakkal, szerkezetek szerkezetekkel, s ezeknek az ellentéteknek az összege a nyelvi rendszer.

Aki nem tud megbarátkozni a rendszer gondolatával, aki nem tud behatolni e gondolat mélyébe, az nem értheti meg a ma nyelvtudományát. A rendszer gondolata a ma nyelvészetének egyik vezérelve, egyúttal pedig az a válaszfal, mely a mát a tegnaptól a leghatározottabban elkülöníti. A XIX. század utolsó nagy nyelvészeti iskolája, az újgrammatikus iskola, amely a nyelvtörténet jelszavával egyébként nagyon értékes eredményeket ért el, pontosan az ellenlábasa volt a ma irányzatának: csak az elszigetelt, csak az egyidejű összefüggéseiből kiemelt nyelvi tényeket vizsgálta behatóan. Csak az egyes szavakkal, csak az egyes szerkezetekkel foglalkozott, fejlődésüket kísérve nyomon, de hogy ebben vagy abban a korban milyen volt az a rendszer-egész, amelyből a szó vagy szerkezet való, azzal nem vagy alig törődött.

Ma minden vizsgálódás a rendszer gondolatának a

jegyében áll. Ez fűti a kutatókat, a rendszer megismerésének a vágya. Számos új felismerés született ennek nyomán. Közülük most csak kettőt említek. Az egyik a szintaxis, a másik a hangtan köréből való.

Ha a magyar főnevek vagy igék ragozási paradigmáit nézzük, gyakran találkozunk olyan alakokkal, amelyek — látszólag — rag nélkül jelentkeznek. Pl. *látok, látsz*, de *lát; képet, képnék*, de *kép*. Az ilyen *lát* és *kép*-féléről azt is szokták tanítani, hogy ezek ragnélküli, pusztá tőalakok. Ez a tanítás helytelen, mert a *lát* is és a *kép* is ragos alak, csak mincképp a ragja zérusfokon áll.

Az igének vagy főnévnek pusztá tőalakja ugyanis mondatban nem is fordulhat elő, hisz a pusztá tőalaknak csak tárgyi jelentése van. A *lát-* tő azt a bizonyos érzéklési folyamatot jelenti, amely fényingerekkel és azok felfogásával kapcsolatos. A *látok, látsz* esetében már olyan szavakkal van dolgunk, amelyeknek nemcsak tárgyi, hanem alakí jelentésük is van. Ezt az alakí jelentést abban foglalhatjuk össze, hogy a tárgyi jelentéssel kapcsolatos folyamat első ill. második személyű alanyra vonatkozik. A *látok* és *látsz* grammatikai formával bíró alakok, ami azt jelenti, hogy tagolhatók. Tagoltságuk, mind a külső, mind a belső párhuzamos:

külső:	<i>lát-</i>	+ <i>ok</i>	<i>lát-</i>	+ <i>sz</i>
belső:	tárgyi jel.	+ alakí jel.	tárgyi jel.	+ alakí jel.

Ha mármost nem a *lát-* töről van szó, ami csak egy nyelvtani absztrakció, hanem a mondatban előforduló *lát* grammatikailag formált alakról (*Isten szeme mindent lát*), akkor a tagolást ugyanígy kell megcsinálnunk. A belső tagolás önként adódik:

tárgyi jelentés + alakí jelentés.

Az alakí jelentés itt abban foglalható össze, hogy a tárgyi jelentésben szereplő folyamat nem vonatkozik

sem első, sem második személyű alanya. Ennek a belső tagolódásnak megfelelően alakul a külső is:

lát- + 0

vagyis az alaki jelentésnek a hordozója egy zérusfokon álló rag, egy zérus morfém.¹

A magyarban az igék jelenidejű egyesszám 3. személyének nem mindig egy ilyen zérusfokon álló alaki kitévője van. Itt vannak pl. az ikes igék, melyeknek alaki tagolása

játsz- + *om*

játsz- + *ol*

játsz- + *ik*

A *lát* épp olyan grammatikailag formált alak, mint a *játszik*. Ha nem így volna, akkor mélyreható különbség volna a két alak között, ilyenről azonban nem tudunk.

Ugyanígy:

kép- + *et* *kép-* + *nek*
tárgyi jel. + alaki jel. tárgyi jel. + alaki jel.

és

kép + 0
tárgyi jel. + alaki jel.

vagyis az alaki jelentésnek (alanyeset) itt is egy zérusfokon álló hordozója van.

Hasonló a helyzet a latin *vir* 'férfi' esetében. A függő esetekkel (*vir-* + *i*, *vir-* + *o*, *vir-* + *um* stb.) szemben az alanyeset pusztán tőalaknak látszik, pedig nem az, hanem egy zérus morfémrel van ellátva (*vir-* + 0). Épp oly ragos alanyeset ez, mint a *virus*, csak hogy ez utóbbinak a morfémje nem testetlen, hanem hangokból álló (*vir-* + *us*).

¹ PEŠKOVSKIJ, *Russkij sintaksis v naučnom osveščeniji*.⁴ Moskva, 1934. 15.

Mindez világos, a kérdés csak az, hogy mi teszi lehetővé e zérus morfémek zavartalan működését? Az, hogy a zérus morfémekkel ellátott — mondjuk — negatív utójelű alakok más, nem zérus morfémekkel bíró, tehát pozitív utójelű alakokkal éppen úgy ellentétet alkothatnak, mint a pozitív utójelű alakok is egymás között. A *kép* — *képet* ellentét épp oly világos és határozott, mint a *képet* — *képnek* ellentéte.

A *lát* is és a *kép* is tagja egy-egy ragozási rendszernek. Az egyik a *látok*, *látsz*, *látunk* stb. alakokkal, a másik a *képet*, *képnek*, *képek* stb. alakokkal együtt alkot paradigmikus rendszert. Az egész nyelvi rendszerhez képest ezek a paradigmák csak kis részletrendszerek, de a rendszeri sajátosságok itt is kiütözköznek. Ezekben is az egyes rendszertagoknak egymáshoz való viszonya és egymástól való különbsége a lényeges, az, hogy a *látok* nem *látsz*, nem *látunk*, és így tovább. Erre a különbségi szerepre természetesen a negatív utójelű *lát* is kiállóan alkalmas.

Bár a *lát* is és a *kép* is egyaránt zérus morfémekkel ellátott alak, kétségtelen, hogy az egyik zérus morfémje nem azonos a másikéval. Nem lehet azonos, mert mind-egyik más rendszerből való. Nem is emliteném ezt az önként értetődő, a nyelvészetben egyáltalán nem meglepő körülményt, ha az ú. n. *nomen-verbumok* kérdése nem kapcsolódna ide.

Egyesek, akik nem rendszerben nézik a nyelvi tényeket, ma is azt tanítják, hogy pl. a *fagy* szó ebben a „rag nélküli” alakjában megkülönböztethetetlenül névszó is, ige is, egy szóval *nomen-verbum*. Ha rendszerben nézzük a dolgokat, akkor ez a tanítás tarthatatlan, mert a *fagy* főnév egészen más, mint a *fagy* ige. Mind a kettő ragos alak, mégpedig zérus morfémekkel ellátva. A *fagy* ige zérus morfémje azonban éppen úgy nem azonos a *fagy* főnév zérus morfémjével, mint ahogy a *fagynak* (jelen több. 3. szem.) és a *fagynak* (dativus) alakok *-nak* ragjai nem azonosak, s mint ahogy a *fagyok* (jelen egyes 1. szem.) és a *fagyok* (több. nom.) *-ok* morfémjei sem azo-

nosak. Nem is lehetnek azonosak, márcsak az alaki jelentések különbsége miatt sem. De a tárgyi jelentések sem ugyanazok, mert az ige folyamatként, a főnév pedig tárgyként állítja elének az illető időjárási jelenséget.

Ha így nézzük a dolgokat, akkor nyilvánvaló, hogy *nomen-verbumok nincsenek*. *Nomen-verbumok* alkotta külön szófajtaról tehát nem is beszélhetünk. Ezzel aztán megdőlnék azok a következtetések is, amelyeket egyesek a szófajok kialakulásának megoldhatatlan kérdésében éppen a *nomen-verbumok* szerepéhez fűznek.¹

De nemcsak az újabb szintaktikai vizsgálatokban érvényesül erőteljesen a rendszer gondolata, hanem a hangtani kutatásban is. A nyelvi jelek elemei, a nyelvi értelemben vett hangok, akármelyik nyelvről legyen is szó, egy adott időpontban rendszert alkotnak. Ezeknek az elemeknek megintcsak nem az a legfőbb jellemzőjük, hogy ilyen vagy olyan tulajdonságokkal bírnak. Ennél százszorta fontosabb, hogy milyen az a viszonyhálózat, amely az egyes elemeket összetartja, s milyenek azok az ellentétek, amelyeket az elemek egymással alkotni tudnak. Még ezeknél is érvényesül a nyelvi tények alapjellege: ezek az elemek is egymással szembenálló, egymáshoz viszonyított, negatív valóságok. A nyelv szempontjából nem az a legfontosabb, hogy ennek vagy annak a hangnak ilyen vagy olyan konkrét sajátága legyen, hanem, hogy bizonyos hangzási különbségek, ellentétek megőrződjenek. A francia az *r* hangot rendszerint az inycsappal képezve (uvuláris képzés) ejti. Nem általános ez az ejtési mód, mert sokan vannak, akik francia anyanyelvüket nyelvheggyel pergetett *r*-rel beszélnek. Vanak olyanok is, akik egészen *ch*-szerűen ejtik a francia *r*-et. A francia nyelv ezekkel a különbségekkel szemben, pedig nagy képzési ill. akusztikai eltérésekről van szó, türelmes, mert ezek legfőbb feladatát, az ábrázolását, nem zavarják. A német *r*-nek *ch*-szerű ejtése már zavarólag hatna, mert a németben az *r* és a *ch* hangzási különb-

¹ Vö. KLEMM: *A szófajok történetéhez*, MNy. XXXIII, 316.

ségének megőrzéséhez fontos érdekek fűződnek. Ugyanúgy van ez, mint az írásnál. Ha csak nem szépírási feladatról

van szó, olyan mindegy, hogy a *t* betűt /-nek vagy /-nek, az *r* betűt *r*-nek vagy *z*-nek írrom-e, fő, hogy ne legyen összetéveszthető az *t*-fel vagy a *k*-val, mert abból már zavar keletkezhet.¹

Hogy a hangtan terén milyen fontos a rendszer gondolatának érvényesítése, arra TRUBETZKOJ ad egyik dolgozatában² nagyon tanulságos példát. Összeveti az egyik kaukázusi nyelvnek, a *kjach*-cserkesznek a *k*-ját a német *k*-val, s megállapítja, hogy izoláltan nézve a leggondosabb vizsgálat sem tudna közöttük különbséget találni. Képzési és tüneményi sajátágaik pontosan megegyeznek. Nyelvi szempontból mégis óriási a különbség a két hang között, mert mindegyik más rendszerből való. Mindegyik körül más van, mindegyiknek más a vele egy rendszerbe tartozó hangokhoz való viszonya, s így más ellentétekben részes ez is, az is. Amíg ugyanis a német *k* mint tenuis képzésű hang a megfelelő mediával, a *g*-vel, mint nyelvhati zárhang a nyelvheggyel képzett zárhanggal, a *t*-vel alkothat a nyelvi ábrázolás szempontjából is fontos ellentétet, addig a cserkesz *k* mint zöngétlen hang a zöngés *g*-vel, mint „gyenge” hang az „erős” vagy ikerített *k*-val, mint interglottális kilélekezéssel képzett hang az egyidejű hangszalagzárral képzett *k*-val, mint illabiális hang az ajakkerekítéses *k*-val, mint elülső veláris hang a hátsó veláris *q*-val, mint nyelvhati zárhang a nyelvheggyel képzett *t*-vel áll szemben, s mindezekkel való ellentéte nyelvileg épp oly fontos, mint a német hang esetében az említett két ellentét.

Tehát akárhová nyúlunk is, akár a szavak, akár a szintaxis vagy a hangtan problémái felé, mindenütt a rendszeri vonatkozásokat kell vallatóra fognunk legelőször is.

¹ Vö. SAUSSURE, *Cours de linguistique générale* 165.

² *Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme*: *Travaux du CLdP.* I, 40.

mert a nyelvi tények csak a rendszer felől nézve mutatják meg igazi valójukat.

A nyelvi rendszert megismerni, tagjait helyesen megállapítani, tisztázni azokat a szálakat, amelyek a rendszer tagjait egymáshoz és az egészhez fűzik — mindez sajátosan statikus feladat, a statikus nyelvészet feladata. Az örökös változásokban elsuhanó nyelvet — igaz — nem lehet megállítanunk, de a változás folyamatából mindig ki lehet hasítanunk egy-egy állapotot, mely keresztmetzetként élénk tárja a rendszert állóképszerűen.

A nyelvi változások közvetlenül csak az egyes tényekre vonatkoznak, mint ahogy a sakkban is mindig csak egy bábu lép, egy bábu változtatja helyét s ezzel együtt a helyzeti értékét is. Minden egyes lépés azonban a többi bábura is kihat, és az új helyzetnek megfelelően új viszonyok alakulnak ki, a régiek pedig átrendeződnek. Az érték- vagy viszonyváltozások nagyon különbözők lehetnek: néha teljesen jelentéktelenek, néha meg sorsdöntők a játszma tekintetében. Ugyanígy az egyes nyelvi ténnyel történt változás is lehet olyan, hogy csak egészen jelentéktelen eltolódást idéz elő a rendszerben, de lehet olyan is, hogy lényeges átcsoportosítás következik utána.

Aki tehát történetileg vizsgálja a nyelvet, annak sohasem szabad megelégednie az egyes változások pusztá megállapításával, hanem kutatnia kell az egyes változások okozta rendszeri eltolódásokat is. Az evolúció vizsgálatát mindig ki kell egészíteni a státusok vizsgálatával, mert csak így lehet helyes ismeretünk a történekről.

Az a körülmény, hogy a nyelvi tények rendszert alkotnak, s ez a rendszer a *langue* lényegét teszi, egymagában eldönti a statikus és evolúciós nyelvészet fontosságának kérdését. A kettő közül a statikus nyelvészet fontossága a nagyobb, mert ezzel lehet a nyelvi lényeghez, a rendszerhez hozzáférni. Az evolúciós nyelvészet szintén értékes munkát végez, de igazán fontos csak akkor tud lenni, ha eredményeivel a statikus nyelvészetet gazdagítja.

6. **A nyelvi rendszer tagozódása.** Milyen mármost a nyelvi rendszer, milyen a belső berendezése?

A nyelvi rendszer — abban az állapotában, ahogy a világ összes nyelvei ma mutatják, és történetükkel tanúsítják — kettős tagozatú. Kétosztályos (*Zweiklassensystem*), ahogy *BUHLER* mondja,¹ aki e tanítás modern megfogalmazásában nagy érdemeket szerzett, mert különben a tétel nem az övé és nem is újkeletű, hisz a régi grammatikusok már időtlen idők óta vallják a szóképlet és a szintaxis alapvető kettősségét, és itt lényegileg erről van szó.

A nyelv a maga főfeladatát, az ábrázolást kétféle úton-módon oldja meg. Az egyik az, hogy az ábrázolnivalót részekre (tárgyakra, folyamatokra stb.) bontja, és mindegyikhez egy-egy jelet rendel. A másik az, hogy ezeknek a részeknek egymáshoz való viszonyítására ad megfelelő lehetőségeket, elsősorban is jelszerű eszközöket. Aki nyelviileg akar ábrázolni, annak a nyelvi eszközök két csoportja áll rendelkezésére: az egyik a szavak, a másik a szintaxis körébe vágó eszközök csoportja. E két csoporthoz járul még egy nem szorosan nyelvi jellegű mozzanat: a helyzet nyújtotta segítség. A szintaxis eszközei és a helyzet alkotják azt a mezőt, amelybe a szavak bekerülnek.

A mező fogalma a színelméletből való. Akik fénytannal foglalkoztak, vagy értenek valamit a festészethez, tudják jól, hogy egy színfoltnak a *valeurjét* nagy mértékben az határozza meg, hogy milyen színfolt vagy színfoltok veszik körül, hogy milyen a körülötte levő színmező. Egyes színek megfelelő színek társaságában sokkal élénkebben, hatásosabban, kedvezőbben tudnak érvényesülni, mint olyan színektől körülveve, amelyek hatásukat gyengítik, tompítják vagy valamiképp kedvezőtlenül befolyásolják. Ugyanaz a szín is más-más környezetben, különféle mezőben eltérő módon érvényesülhet: egyszer úgy,

¹ *Sprachtheorie* 73.

hogy a környező színmező valósággal megsokszorozza a hatását, máskor meg úgy, hogy egészen lerontja.

Hogy a mező mibenlétét megértsük, mondja BOHLER, gondoljunk a zenész kottalapjára, vagy a geográfus „vak” térképére. A zenésznek arra, hogy egy dallamot papírra vessen, két eszköze van. Vannak először is hangjegyei és szünetjelei. Ezek képezik az ő ábrázoló alkalmatosságának mintegy a szókészletét. A geográfusnak egyezményes jelei vannak hegyekre, vizekre, helységekre stb. Ezek összessége szintén olyannak tekinthető, mint a nyelvi szókészlet. A másik eszköz a zenésznél a kottalap, a geográfusnál a „vak” térkép vonalhálózata.

A hangjegyek, amelyek önmagukban csak időtartam értékeket (egész-, fél-, negyedhang stb.) tudnak kifejezni, a kottalap ötös vonalhálózatába beírva, mezőbe kerülnek, s ott saját értéküktől eltérő, új értéket, ú. n. mezőértéket kapnak. Az egymagában csak időtartam értéket képviselő egész-, fél- vagy negyedhang mezőértékként megkapja a hangmagasságot. Hogy a kottafejvel jelzett hang a kis oktáva *c*-je-e vagy a kétvonásos oktáva *d*-je, azt a hangjegy maga nem tudja kifejezni. A hangmagasság mezőérték, s ezt a vonalhálózattal kapcsolatos konvenció adja hozzá a hangjegyhez. A „vak” térképre beírt egyezményes jelek is a szélességi és hosszúsági körök alkotta mezőben kapják meg sajátos mezőértéküket. Csak itt jelent az üres vagy kitöltött köröcske helységet, a kereszt templomot, s csak itt lehet az egyezményes jelekkel megjelölt pontok távolságát meghatározni, irányokat megállapítani, és így tovább.

Ugyanígy a szavak is: megfelelő mezőbe kerülve külön értékeket kapnak, mégpedig a saját értéküktől független, azt kiegészítő mezőértéket. Mi szerepel azonban a nyelvben mezőként?

Először is a szövegösszefüggés. Az egyes nyelvi tény rendszerint más nyelvi tényekkel együtt, azokkal összekapcsolva szokott jelentkezni. Ilyenkor maga ez a jelkapcsolat az, amely mezőként hat, mezőként visel-

kedik. A szövegkapcsolatban szereplő szók bizonyos fokig közelebbről meghatározzák, bizonyos mértékben kiegészítik egymás értékét, a különféle szintaktikai eszközök (morfémek, szórend, mondathangsúly, mondathanglejtés stb.) pedig a szavak egymáshoz való viszonyát jelölik meg, vagy a kifejezés sajátos aspektusát jelzik.

A nyelvi jel azonban nemcsak a szövegösszefüggésből tud így kiegészülni, nemcsak a környező jelekből tud mezőértékeket felszívni, hanem a helyzetből is. A magára álló szó is teljes nyelvi megnyilatkozássá tud válni, ha megfelelő helyzetbe van beágyazva. Az autóbuzson csak annyit mondok a kalauznak: „Szakasz”, s a kalauz pontosan tudja, mit kell csinálnia. A helyzet világos: néhány ismert jegyfajta (szakasz, egyenes, átszálló) közül lehet csak választanom, s ezt egy szóval is elintézhetem. A szó köré nem kell szöveget kerítenem, mert a helyzet éppen úgy teljesíti mezőhivatását, mint egy más esetben a szövegösszefüggés. Minél egyértelműbb a helyzet, annál rövidebbre foghatom a mondókámat, minél többértelmű, annál teljesebbnek kell lennie a nyelvi szövegzésnek. Ha egy küsszakaszárusnál vásárolok küsszakasz-érmét, untilg elég azt mondanom: „Hármat”, az ügynek nyelvi része ezzel el is van intézve. Ha azonban egy dohánnyos boltban akarok küsszakaszt venni, ott már ez a lakonikus fogalmazás nem elég. Ott már legalább is azt kell mondanom: „Három küsszakaszt!”, különben a kereskedő nem ért meg: a helyzet — többértelmű lévén — nem tudja úgy elvégezni a szükséges kiegészítést, mint az előbb.

A nyelvészek közül sokan úgy okoskodtak, hogy ilyen esetekben mondattöredékekkel van dolgunk, olyan szavakkal vagy szócsoportokkal, amelyek mondatból váltak ki, hisz legtöbbször még a helyüket is meg lehet állapítani egy teljes mondat keretében, ha nyelviileg kiegészítjük őket (*Kérek három küsszakaszt!*). Mit jelent azonban ez? Csak azt, hogy e szavak vagy szócsoportok teljes mondatban is állhatnak, mint ahogy igen gyakran állanak is. Semmiesetre sem jelenti azonban azt, hogy a

szavak csak az elhallgatott kiegészítő rész segítségével tudnának kifogástalan útbaigazító jelekként működni. Teljesen egyértelmű helyzetben egy néma mozdulat is elegendő. Ha az autóbuszban a kezemben lévő pénzt a kalauz felé nyújtom, akkor ez a mozdulat is azt „mondja” a kalauznak: kérek egy jegyet, pedig egy árva szót sem szóltam. Ha pontosan 28 fillért nyomok a markába, akkor még azt sem kell mondanom, hogy milyen jegyet akarok, úgy is tudja. Ahogy e néma mozdulatok sem az esetleg körük keríthető nyelvi interpretációból nyerik kiegészítésüket, hanem a helyzetből, ugyanúgy van ez a szavak esetében is.

Kissé más a helyzet akkor, ha a magára álló szó vagy szócsoport fizikailag együtt szerepel azzal, amit megnevez, vagy amivel valamiféle viszonyban van. Ide tartoznak a márkanévek az árukon, a helynevek az útjelző táblákon, a könyv- és fejezetcímek, feliratok és hasonlóak. Ezek szintén állhatnak szövegben is, de ezek megintcsak nem a körük szerkeszthető szövegből nyerik el kiegészítésüket. Ha a boros palack címkéjén ez áll: *Badacsonyi kéknyelű*, akkor ez a szócsoport nem az elmaradt, de hozzája gondolható szövegből (*Ebben a palackban badacsonyi kéknyelű van*), hanem a vele fizikailag együtt szereplő mozzanatokból, tehát lényegileg szintén a helyzetből egészül ki teljes értelművé.

Szövegösszefüggés és helyzet — minden nyelvben ez a két dolog szerepel mezőként. Minden nyelvben kétféle mező van: a szövegadta szintaktikai mező és a helyzetadta mutató mező.

A nyelvi ábrázolásnak tehát két eszközcsoportja van. Az egyikbe tartoznak a nyelvi jelek: a szavak, a másikba viszont a mezők: a szintaktikai és a mutató mező. A jel és a mező egymásra van utalva. Egyik a másik nélkül nem lehet meg. Sem a mező nem tud ábrázolni jel nélkül, sem a jel mező nélkül, legalább is nem úgy, ahogy mezővel. Az egymásrautaltság onnan ered, hogy a jel is meg a mező is mást tud ábrázolni. A templom egyezményes jelével kifejezhető érték egészen más, mint a térképmező kifejezte

érték. A kottalap vonalrendszere az időtartamot, a hangjegy a hangmagasságot nem tudja ábrázolni.

A nyelvi jel és a nyelvben vagy a nyelvvel kapcsolatban szereplő mező ill. mezők kölcsönösen feltételezik egymást. Ebből a kölcsönöséből önkényt következik, hogy a nyelvi jeleknek olyanoknak kell lenniük, hogy át tudják venni a mezők sajátos értékeit. A hangjegyeket nem írhatjuk be a térképbe, az egyezményes földrajzi jeleket nem vethetjük kottalapra. Megtenni megtehetjük, de akkor ábrázolás nem jön létre. A nyelvi jeleknek is olyanoknak kell lenniük, hogy kiegészülhessenek mind a szintaktikai, mind pedig a mutató mező értékeivel. S a szavak tényleg ilyenek is. Egyik részük kiváltképpen a szintaktikai mezőben mozog otthonosan (n e v e z ő s z ó k), másik részük viszont inkább a mutató mezőben (m u t a t ó s z ó k). Ennek a kettősségnek nagy fontossága van a szótanban, de ezzel most nem foglalkozhatunk, minket most csak az a kettősség érdekel, amelyből kiindultunk: a nyelvi rendszer kettős tagozottsága.

Lehet, hogy ez a kettős tagozódás a nyelvben nem ősi. A gyermek nyelvi fejlődésében van egy időszak (kb. $\frac{3}{4}$ évig tart), amikor — mint mondani szokták — „egyszavas mondatok”-ban beszél. Ezek az „egyszavas mondatok”, a felnőttek nyelvéhez hasonlítva őket, sem nem szavak, sem nem mondatok, hanem olyan globális jeladások, amelyek egy egyes tagozatú, egyosztályos rendszerből valók. Ebből még egyáltalán nem következik az, hogy a kettős tagozatú felnőtt nyelv szükségképpen egy egyes tagozatú rendszerből fejlődött volna. A lehetőség természetesen nincs kizárva, de bizonyítására nincs támpontunk, mert az általunk ismert nyelvek legrégibb emlékei is már a kettős tagozódás mellett tanúsognak.

A kettős tagozódásnak nagy előnyei vannak az egyesével szemben: aránylag kevés számú jellel is már rendkívül sokfélével lehet kielégítően ábrázolni. Gondoljunk csak a tízes számrendszerre, amely szintén kettős tagoltságú. Tíz számjeggyel (ez a rendszer „szókészlete”) és egy

helykonvencióval (ez a rendszer „szintaxisa”) végtelen sok számot tudunk leírni. Ha nem volna ennek a rendszernek „szintaxisa”, amely megmondja, hogy egy számjegyeknek egyes, tizes, száz, ezres stb. értéke lehet a számok csoportjában elfoglalt helye szerint, akkor ahány szám, annyi külön jelet kellene alkalmaznunk. Végtelen sok szám esetén végtelen sok számjelet, ami természetesen nagyon megnehezítené az ábrázolást.

A kettős tagozódásnak nemcsak a nyelv, hanem a nyelvtudomány szempontjából is nagy a fontossága. Egy kettős tagozatú jelrendszer egészen más tudományos feldolgozást igényel, mint egy egyes tagozatú jelrendszer.

A hajósok zászlónyelve pl. egy ilyen egyes tagozatú jelrendszer. Tudjuk, hogy a tengeri és folyami közlekedés terén milyen nagy szerepe van ennek a közlő és irányító alkalmatosságnak. Az egyik ilyen zászlónyelv pl. három mértani alak (három-, négyszög- és köralakú zászló) felhasználásán alapszik. E három alapalak különböző kombinációi ilyesfélét jelentenek:

□○△ = Van számomra hire, távirata?

○□△ = Igen.

○△△ = Nem.

A zászlók alakján kívül a sorrend is szerepet játszik: vízszintes jeladásoknál a jelegyüttes balról jobbra, függőleges jeladásoknál pedig felülről lefelé olvasandó. Az egyes zászlók nem jelentenek semmit, csak arra szolgálnak, hogy megkülönböztetői, ismertetőjelei legyenek az egyes zászló-csoportoknak. Csak a csoportoknak, a zászló „mondatoknak” van értelmük. Persze e zászló „mondatok” nem nyelvi értelemben vett mondatok, nem tagoltak, legalább is elemi tagoltságuknak semmi köze sincs az értelelem tagoltságához. Csak globálisan jelentenek valamit.

Ennek a zászlónyelvnek a tudományos feldolgozása elegendő két fejezet: az egyiknek a jeladások elemi felépítésével kell foglalkoznia, a másiknak az elemekből felépült jelegyüttesekkel, s máris kész a leírása.

A nyelvi rendszer — a felnöttek nyelvét véve alapul — kettős tagozatú lévén, külön kell foglalkoznunk a nyelvi jelekkel és külön a mezőkkel. Ez más szóval azt jelenti, hogy a nyelvre (langue-ra) vonatkozó stúdium szükségszerűen két nagy fejezetre oszlik: a szótanra és a szintaxisra. Ez a két fejezet lényegében egészen más, mint a zászlónyelv leírásának második fejezete, amely a jelegyütteseket tárgyalja: össze sem vehető vele!

A szótan és a szintaxis különválasztásával és tárgykörük általános megállapításával, egyidejűleg felbukkan a kérdés, vajjon a nyelvtudomány esetében nincs-e szükség egy harmadik fejezetre is, amely megfelelné a zászlónyelvi leírás első fejezetének, annak, mely az elemeket tárgyalja? De igen. A nyelvi rendszer leírásánál is szükség van, vagy szükség lehet elemtanra.

Elemtanak a nyelvi értelemben vett hangtant nevezük. A „hangtan” elnevezést, ha csak lehet, mellőzni ajánljuk. Nagyon elkoptatott műszó, nagyon sokféle értelemben használták és használják ma is. A benne előforduló „hang” szó is sok mindent jelent (fizikai, fiziológiai, nyelvi, egyedi vagy típus valóságot). Régi műszóknak mindig ez a végzetük: annyi minden tapad hozzájuk az idők során, hogy végül is használhatatlannokká válnak. Minden műszó magán hordja egész multját, terhes podgyásként, amelybe mindenki igyekezett valamit begyömöszölni: ki csak egy jelentéktelen árnyalatnyi eltérést, ki pedig egy merőben új értelmezést. Új szavaknak üres a hátizsákja: azt tesziünk bele, amit akarunk, s csak annyit, amennyi feltétlenül szükséges.

Ha a nyelvészet sajátos jeltudomány, amely része az általános jeltudománynak, szemiológiának vagy szematológiának, akkor a nyelvi elemtan nem lehet más, mint az a tudomány, amely a nyelvi jeladások elemeit vizsgálja. Hogy ezek az elemek esetleg hangok, az más kérdés. Egyébként nem is mindig hang az, amit elemnek nevezünk vagy nevezhetünk (pl. elem lehet egy hangtulajdonság is).

BÜHLER azt állítja,¹ hogy a nyelvi elemtan — ő más szót használ, de ezt érti — összehasonlítható a zászló-nyelvi leírás első fejezetével, azzal a fejezettel, amely a zászlójelegyüttesek elemi felépítését tárgyalja. Véleményem szerint BÜHLER-nek ebben nincs igaza. Ha a nyelv kettős tagozatú, mint ahogy kétségtelenül az, akkor a vele kapcsolatos elemtanak is kettős tagozatúnak kell lennie: külön kell tárgyalnia a szójelek és külön a nyelvi mező elemeit. Az elemtan tehát két részre oszlik: az egyik a szótan elemtana, a másik a szintaxis elemtana.

Ez a szétválasztás nem tőlem származik. A fonológusok már régóta használják ezt a megkülönböztetést: külön beszélnek szófoniológiáról és külön a szintaxis fonológiájáról.² S ez rendjén is van így, mert feltétlenül más fejezetbe való pl. a szóhangsúly tárgyalása, és másba a mondathangsúlyé.

7. **A nyelvi egység.** A szótan, a szintaxis és a hozzájuk tartozó elemtanok létjogosultságának a megállapításával önkénynt feltolul a kérdés: vajjon ezek a stúdiumok felölelik-e a nyelvtudomány összes feladatköreit, és feltéve, hogy mindegyik a végére is jár a körébe vágó problémáknak, nem marad-e a nyelvnek egy olyan oldala, amelyhez ezek nem tudnak hozzáférközni? Nincsenek-e az említettekén kívül még más nyelvészeti stúdiumok is, amelyek a többiekből esetleg kimaradt kérdésekkel foglalkozva hasznosan ki tudják egészíteni a nyelvre vonatkozó ismereteinket?

Ez a kérdés annál is inkább indokoltnak látszik, mert minduntalan hallhatunk szóképzéstanról, alaktanról, jelentéstanról beszélni, mégpedig rendszerint úgy, mintha ezek önálló fejezetei volnának a nyelvtudománynak. Tényleg önállóak ezek? Ha igen, mi a sajátos tárgykörük, ha nem, hová tartoznak, melyik önálló stúdium területéről veszik tárgyukat?

¹ *Sprachtheorie* 74.

² yö. *Travaux du CLdP.* IV, 321.

A szóképzéstan helyzete tiszta és világos. Nem önálló, nem külön stúdium. Nincs sajátos tárgyköre. Akár történetileg nézzük magát a szóképzést, akár pedig az eredményét, a képzett szót, csak olyan kérdésekbe ütközünk, amelyek természetüknél fogva a szótanból illetve a szótanba valók. A szótan egyaránt foglalkozik a szavak sajátos csoportjaival (az egyszerű és összetett szókkal, az alap- és származékszókkal stb.): nincs semmi okunk a képzett szókat a többi közül kiemelni, s ezek maguk sem kívánnak külön elbánást. A velük foglalkozó szóképzéstan tehát teljes egészében beletartozik a szótanba, annak legfeljebb csak egy alfejezete lehet.

Az alaktan létjogosultságának ill. elhelyezésének a kérdése sem okozhat különösebb bonyodalmakat, ha jól szemügyre vesszük a szintaxis tárgykörét. A szintaxisről eddig csak annyit mondtunk, hogy a nyelvben előforduló vagy a nyelvvel kapcsolatos mezők vizsgálatával foglalkozik. A nyelvi jelmezővel (szintaktikai mezővel) és a nyelvi tényekbe belejátszó mutató mezővel.

Magával a mutató mezővel tulajdonképpen a nyelvész nem foglalkozhat: a helyzet túlnan van a lingvisztika határán. Foglalkoznia legfeljebb azzal a hatással kell, mely a helyzetből sugárzik be a nyelvi tényekbe.

A jelmező minden izében nyelvi jellegű lévén, a szintaxis javát az erre vonatkozó vizsgálatok alkotják.

Miből tevődik össze ez a jelmező? Melyek azok a tényezők, amelyek szükségesek ahhoz, hogy nyelvi jelmező jöjjön létre?

A nyelvi jelmezőnek több tényezője van vagy lehet. Az egyik egy tárgyi tényező, amely a nyelvi jelekkel kapcsolatos. Ha egy nyelvi szöveget a benne előforduló szavak szertedobálásával értelmetlen szóhalmazzá törünk szét, azután felszólítunk valakit, aki a szöveg nyelvét ismeri, hogy a szanaszéthányt szavakból állítsa helyre az eredeti állapotot, az esetek többségében csak idő kérdése, hogy az illető meg tud-e birkózni a feladattal. Próbát tehet bárki, csak megfelelő szöveget kell választania. Az ilyen szóhalmazból: *édes — van — Isten — tied — jó —*

hamarosan ki lehet kerekíteni az eredeti szöveget: *Tied vagyok édes, jó Istenem, mint ahogy a német Edelstein — Fassung — Preis — Wert — erhöhen — nicht — zwar — kein* szavakból is könnyen meg lehet állapítani a mondatot, amelynek feldarabolásából valók: *Die Fassung des Edelsteines erhöht zwar seinen Preis, aber nicht seinen Wert.* Miért lehet ezt megcsinálni? Azért, mert minden szó egy bizonyos tárgyi szférába vezet, s ez egymaga is már értékes — ha nem is mindig elegendő — útmutatás a feladat megoldására. Más tárgyi körre gondolunk, ha az *alma* szót halljuk vagy olvassuk, és mást, ha az *ólom* szót. A *deres* szónak többféle tárgyi körrel van kapcsolata. Van egy időjárási köre (*deres = dérlepte*), van egy szín (*deres ló, deres haj*), és van végül egy eszköz szférája (*deresre húzni*). Ha mármost van a szóhalmazban egy olyan szó, amelynek tárgyi köre a három közül valamelyikkel azonos, akkor ez már egy olyan fogódzó, amelyre támaszkodni lehet.

A tárgyi tényező mint mező úgy működik, hogy az egyes szavak tárgyi körei mintegy keresik az egymással való kapcsolatokat, és minden létrejött kapcsolat kölcsönös meghatározó hatással van a kapcsolat többi tagjaira.

A tárgyi tényező fontosságára WEGENER (*Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens*, Halle, 1885.) hívta fel a figyelmet, és BOHLER átfogalmazva WEGENER tanítását megfelelő helyet biztosított neki a nyelvelméletben.

A nyelvi jelmező másik fontos tényezője a szófajta. Az első pillanatban azt hinné az ember, hogy a szavaknak bizonyos kategóriába (ige, főnév stb.) való tartozása olyan kérdés, amely feltétlenül a szótan körébe vág. Pedig ez nem egészen így van. A szavak kategóriális hovátartozása elsősorban is meghatározott képességet jelent bizonyos szintaktikai eszközök (ragok, jelek stb.) felvételére és bizonyos szintaktikai kapcsolatok létesítésére. Az egyik szófajta tagjai szinte keresik egy megfelelő másik szófajta tagjaival való kapcsolatot. A melléknév keresi a főnévet, a határozószó az igét, és így tovább.

Egy további tényező a sorrend. Talán nem minden nyelvben van különösebb fontossága a szavak egymásutánjának, de ahol van, ott a szórend a szövegösszefüggés nyújtotta mezőnek lényeges tartozéka. *Die Soldaten haben die Mädel gern* és *Die Mädel haben die Soldaten gern* mondatok a bennük előforduló relációkat tekintve jelentékenyen különböznek egymástól: a különbség a *die Soldaten* és a *die Mädel* által elfoglalt helyben gyökeredzik, abban, hogy melyik áll közülük a főhely (*haben*) előtt vagy után.

Szintén fontos szintaktikai mezőtényezőként szerepel — már ahol megvan — a zenei módosítók (hangsúly, hanglejtés, tempó, szünet) csoportja. *Karl kommt nicht* és *Karl kommt nicht* (hangsúly) és *Péter elment* és *Péter elment?* (hanglejtés) példái és ezekhez hasonlók tartoznak ide.

Ugyancsak a szintaktikai mezőtényezők sorába tartoznak — ahol megvannak — az alaki (BOHLER szerint: fonématis) módosítók, aminők a különböző formaszók (prae- és postpositívok), formaszótagok (prae-, in- és suffixumok, ragok) és az alaki módosítások, mint pl. az ablaut.

Végül talán külön tényezőként említhetjük a mondatok egymáshoz való viszonyát jelző eszközök, a mondatkötők (az ú. n. kötőszók) csoportját.¹

Ha mármost mindezt tudva azt nézzük, hogy mit szokott tárgyalni az alaktan, rögtön megállapíthatjuk, hogy ez az elnevezés nem takarhat önálló nyelvi stúdiumot, olyant, amelynek külön, sajátos munkaterülete van. Az alaktan nyilvánvalóan a szintaxis egyik alfejezete, amely a jelmező, másképp szintaktikai mező egyik tényezőcsoportjával, az alaki módosítókkal és módosításokkal foglalkozik rendszerint.

¹ BOHLER ezt nem tartja számon külön tényezőként (vö. *Sprachtheorie* 175.), hanem nyilván a formaszók közé sorolja. Ez az eljárás is indokolható, de a külön csoport megkülönböztetése jobbnak látszik.

Némileg más a helyzet a jelentéstan esetében. Jelentéstanról azért nem szabad mint önálló stúdiumról beszélni, mert a nyelvtudomány bizonyos fokig maga is — jelentéstan. Pontosan: jelentéstan is. A szótan és a szintaxis nemcsak formákkal, hanem jelentésekkel is. pontosabban: jelentéssel bíró formákkal foglalkozik.

A szójelnek kettős arca van: egy külső és egy belső. A külső arc a hangalakja, a belső a jelentése. Mármost valaki azt mondhatná: én csak az egyikkel akarok foglalkozni. Csak a hangalakkal a jelentéstől függetlenül, vagy csak a jelentéssel a hangalaktól függetlenül. Elképzelni könnyen elképzelhetünk egy ilyen egyoldalú foglalatostkodást. Elvileg nincs semmi akadálya, hogy valaki tetszésszerűen hangsorokat vizsgáljon. A fizikus pl. meg is teszi, ha akusztikai kérdéseknek szenteli figyelmét. Annak sincs elvi akadálya, hogy valaki tiszta jelentésekkel foglalkozzék, mint ahogy a logikában elő is fordul ez. Egy azonban bizonyos, hogy sem az egyikből, sem a másiktól nem kerekedhetik ki olyasmi, amit nyelvészetnek nevezhetnénk.

Senkit se tévesszen meg a fonétika esete. A fonétikának a XIX. század közepe előtt alig volt köze a nyelvtudományhoz. A század második felében, főleg a nyelvész-fonétikusok kezében ugyan már igen hasznos szolgálatokat tudott tenni a nyelvészetnek, de ekkor sem vált szoros értelemben nyelvtudományi diszciplínává, hanem megmaradt segédtudománynak. Ekkor is kívül állt a szoros értelemben vett lingvisztikán. Az eszközfonétika uralomra jutásával még ez az aránylag gyenge kapocs is tovább lazult.

A legutóbbi időben mindenesetre olyan változások álltak be, amelyek a fonétika helyzetére döntő jelentőségűeknek látszanak. A fonológiai szempontoknak a hangkutatásban való érvényesítése új távlatokat nyitott. Megnyitotta azt a lehetőséget, hogy a hangjelenségekkel is a nyelvi jelentésben (funkciókban) való részvételük alapján foglalkozzunk. Ha a fonológia szempontjaival sikerül megtermékenyítenünk a fonétikát —

amire már megtörténtek a kezdeményező lépések¹ — akkor a fonétikát, illetve a fonétikán alapuló nyelvi hangkutatást oly közel fogjuk vinni a nyelvtudományhoz, amilyen közel még sohasem volt. Ismétlem azonban, ez csak akkor válik lehetségessé, ha a hangkutatásban is uralkodóvá válik a nyelvi jelentésben (funkciókban) való részvétel szempontja.

Ne tévesszen meg senkit tehát a fonétikára való hivatkozás, de az a körülmény sem, hogy az irodalomban lépten-nyomon találkozhatunk munkálatokkal, amelyek címül viselik a „jelentéstan” vagy „Bedeutungslehre” vagy az „essai (traité) de sémantique” stb. megjelölést. Ezekről a munkálatokról kiderült ugyanis, hogy a legjobb esetben tulajdonképp szótani természetűek, s nagy részük olyan elgondoláson épült, amely elhibázott és tarthatatlan.

WEISGERBER L. vette észre ezt elsőnek, aki egyik dolgozatában² pontosan számba vette, hogy történetileg és elvileg hogyan alakult ki a jelentéstan, amelyet ő a l t u d o m á n y n a k („Pseudowissenschaft”) nevez.

WEISGERBER rámutat arra, hogy az ú. n. jelentéstanban két irányzat érvényesült eddig: 1. az az irányzat, amely főleg a klasszikus filológusok és a SCHLEICHER-iskola tagjai körében kapott lábra, az osztályozó logikai irány, amelynek képviselője régebben REISIG, HAASE és különösen HEERDEGEN (*Untersuchungen zur lat. Semasiologie*. Erlangen, 1875—81.) volt; 2. az az irányzat, amely főleg a néplélektan művelőivel (STEINTHAL, LAZARUS) ápolta kapcsolatait, a magyarázó lélektani irány, melynek régebben TOBLER, de különösen HECHT (*Griechische Bedeutungslehre*. Leipzig, 1888.) volt a képviselője.

Az osztályozó logikai és a magyarázó lélektani irány kettőssége később is megmaradt: PAUL és WUNDT, sőt legújabban FALK (*Betydningslaere*. Kristiania, 1920.) vagy

¹ Erre nézve vö. *Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung* c. előadásomat: *Proceedings of the III. Int. Congress of Phonetic Sciences*. Ghent, 1939. 13—23.

² *Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?* Germ. Rom. Monatsschrift XV (1927) 161—83.

CARNOY (*La science du mot*. Louvain, 1927.) és másfelől WELLANDER (*Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen*. Uppsala, 1917—25.) vagy SPERBER (*Einführung in die Bedeutungslehre*. Bonn—Leipzig, 1923.) felfogásának különbsége is ebben a kettősségben gyökeredzik.

Az osztályozó logikai irány feladatát csak abban látta, hogy a jelentéseket mint kész adottságokat logikai szempontok szerint rendezze és osztályozza, függetlenül attól, hogy mikép alakultak ki. A magyarázó lélektani irány viszont mint lelki tényeket nézte ezeket a jelenségeket, és kialakulásuk törvényszerűségeit kutatta. Ez az irány főleg és elsősorban a jelentésváltozásokkal törődött, és így ennek az iskolának a körében a jelentéstan hovatovább egyértelmű lett a jelentésváltozások tanával.

Mindkét irány mást értett „jelentés”-en. HAASE és HEERDEGEN szerint a jelentés = fogalom, amennyiben ez egy szóval mint jelével össze van kötve. A lélektani irány hívei ezzel szemben a jelentést inkább többé-kevésbé független lelki ténynek (képzetnek, pszichológiai fogalomnak) fogták fel. HECHT szerint „Bedeutungen sind mit den Worten verbundene Vorstellungen”, PAUL szerint „Bedeutung = Vorstellungsinhalt, der sich mit einem Worte verbindet”, WELLANDER szerint „Bedeutung eines Wortes ist die Vorstellung, die ein Individuum mit diesem Worte verbindet” stb. Tulajdonképp egyik fajta meghatározás sem volt egészen kifogástalan, még talán a HAASE—HEERDEGEN-féle meghatározás jár legközelebb az igazsághoz.

A „jelentés” — WEISGERBER szerint — egy viszony-fogalom (Beziehungsbegriff). A „jelentés” két dolognak, a jelölőnek (das Bedeutende; SAUSSURE-nél signifiant) és a jelöltnek (das Bedeutete; SAUSSURE-nél: signifié) egymáshoz való viszonyát, egymásra utaltságát jelenti. Ennek a viszonyjellegnek a fel nem ismerése végzetes következményekkel járt. Ehhez járult még, hogy egy téves felfogás alakult ki arra vonatkozólag is, hogy mi a szó. Általában a hangalakot azonosították a szóval, és ha akadtak is egyesek, akik a szóban lévő ket-

tösséget észrevették, még azok is a hangalakot, a külső részt tekintették állandónak és lényegesnek, a belsőt meg olyasvalaminek, ami kívül áll a szón, s csak össze van kötve vele. Akik jelentéstanl foglalkoztak, azok rendszeren megfélekedtek a nyelvi tények legelemibb sajátosságáról, arról az elszakíthatatlan egységről, amely a külső és belső részt összetartja. „Wort ist nicht Lautkomplex, dem ein bestimmter seelischer Inhalt oder Ausschnitt objektiver Wirklichkeit assoziativ zugeordnet wäre, sondern Wort ist untrennbare Verbindung eines lautlichen und eines inhaltlichen Teiles... Bedeutung eines Wortes — ja das ist etwas, was es nicht gibt, wenigstens nicht in dem geläufigen Sinne. Bedeutung gibt es im Worte, und zwar als eine Funktion des lautlichen Teiles; ‚Bedeutung’ geht immer vom Lautlichen, Bedeutenden, aus, und ‚bedeutet’ den inhaltlichen Teil, insofern er auf den lautlichen als sein Zeichen bezogen ist”.¹ A szónak tehát voltaképpen nincs is jelentése: a jelentés benne van a szóban és a hangalak függvénye. A jelentés a hangalakból, a jelölőből indul ki, és csak annyiban jeleníti meg a tartalmat, amennyiben ez a tartalom a jelölőre vonatkozik.

És ami az ú. n. jelentésváltozásokat illeti, a kutatók java nem is tartotta érdemesnek megmondani, hogy tulajdonképpen mit is ért jelentésváltozáson. WUNDT már többször nyilatkozott erről, s a jelentésről vallott nézetének („Bedeutungen sind Vorstellungen”) megfelelően a jelentésváltozásokat természetszerűen képzetváltozásoknak fogta fel. Ha azonban az alap hibás, akkor a ráépített megállapítás sem lehet helyes. A jelentésváltozást nem szabad képzetváltozásnak felfogni, mert ilyenformán az a kölcsönösségi viszony, amely a jelölőt és jelöltet elválaszthatatlanul jellemzi, megszakad. A jelentésváltozáson — WEISGERBER szerint — nem szabad mást érteni, mint „eine vom Namen aus gemachte Beobachtung über eine Verschiebung des begrifflichen Wortbestandteils”.²

¹ i. m. 170.

² i. m. 173.

CARNOY (*La science du mot*. Louvain, 1927.) és másfelől WELLANDER (*Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen*. Uppsala, 1917—25.) vagy SPERBER (*Einführung in die Bedeutungslehre*. Bonn—Leipzig, 1923.) felfogásának különbsége is ebben a kettősségben gyökeredzik.

Az osztályozó logikai irány feladatát csak abban látta, hogy a jelentéseket mint kész adottságokat logikai szempontok szerint rendezze és osztályozza, függetlenül attól, hogy mikép alakultak ki. A magyarázó lélektani irány viszont mint lelki tényeket nézte ezeket a jelenségeket, és kialakulásuk törvényszerűségeit kutatta. Ez az irány főleg és elsősorban a jelentésváltozásokkal törődött, és így ennek az iskolának a körében a jelentéstan hovatovább egyértelmű lett a jelentésváltozások tanával.

Mindkét irány mást értett „jelentés”-en. HAASE és HEERDEGEN szerint a jelentés = fogalom, amennyiben ez egy szóval mint jelével össze van kötve. A lélektani irány hívei ezzel szemben a jelentést inkább többé-kevésbbé független lelki ténynek (képzetnek, pszichológiai fogalomnak) fogták fel. HECHT szerint „Bedeutungen sind mit den Worten verbundene Vorstellungen”, PAUL szerint „Bedeutung = Vorstellungsinhalt, der sich mit einem Worte verbindet”, WELLANDER szerint „Bedeutung eines Wortes ist die Vorstellung, die ein Individuum mit diesem Worte verbindet” stb. Tulajdonképp egyik fajta meghatározás sem volt egészen kifogástalan, még talán a HAASE—HEERDEGEN-féle meghatározás jár legközelebb az igazsághoz.

A „jelentés” — WEISGERBER szerint — egy viszony-fogalom (Beziehungsbegriff). A „jelentés” két dolognak, a jelölőnek (das Bedeutende; SAUSSURE-nél signifiant) és a jelöltnek (das Bedeutete; SAUSSURE-nél; signifié) egymáshoz való viszonyát, egymásra utaltságát jelenti. Ennek a viszonyjellegnek a fel nem ismerése végzetes következményekkel járt. Ehhez járult még, hogy egy téves felfogás alakult ki arra vonatkozólag is, hogy mi a szó. Általában a hangalakot azonosították a szóval, és ha akadtak is egyesek, akik a szóban lévő ket-

tösséget észrevették, még azok is a hangalakot, a külső részt tekintették állandónak és lényegesnek, a belsőt meg olyasvalaminek, ami kívül áll a szón, s csak össze van kötve vele. Akik jelentéstannal foglalkoztak, azok rendszeren megfélemedtek a nyelvi tények legelemibb sajátosságáról, arról az elszakíthatatlan egységről, amely a külső és belső részt összetartja. „Wort ist nicht Lautkomplex, dem ein bestimmter seelischer Inhalt oder Ausschnitt objektiver Wirklichkeiten assoziativ zugeordnet wäre, sondern Wort ist untrennbare Verbindung eines lautlichen und eines inhaltlichen Teiles... Bedeutung eines Wortes — ja das ist etwas, was es nicht gibt, wenigstens nicht in dem geläufigen Sinne. Bedeutung gibt es im Worte, und zwar als eine Funktion des lautlichen Teiles; ‚Bedeutung‘ geht immer vom Lautlichen, Bedeutenden, aus, und ‚bedeutet‘ den inhaltlichen Teil, insofern er auf den lautlichen als sein Zeichen bezogen ist”.¹ A szónak tehát voltaképpen nincs is jelentése: a jelentés benne van a szóban és a hangalak függvénye. A jelentés a hangalakból, a jelölőből indul ki, és csak annyiban jeleníti meg a tartalmat, amennyiben ez a tartalom a jelölőre vonatkozik.

És ami az ú. n. jelentésváltozásokat illeti, a kutatók java nem is tartotta érdemesnek megmondani, hogy tulajdonképpen mit is ért jelentésváltozáson. WUNDT már többször nyilatkozott erről, s a jelentésről vallott nézetének („Bedeutungen sind Vorstellungen”) megfelelően a jelentésváltozásokat természetszerűen képzetváltozásoknak fogta fel. Ha azonban az alap hibás, akkor a ráépített megállapítás sem lehet helyes. A jelentésváltozást nem szabad képzetváltozásnak felfogni, mert ilyenformán az a kölcsönösségi viszony, amely a jelölőt és jelöltet elválaszthatatlanul jellemzi, megszakad. A jelentésváltozáson — WEISGERBER szerint — nem szabad mást érteni, mint „eine vom Namen aus gemachte Beobachtung über eine Verschiebung des begrifflichen Wortbestandteils”,²

¹ i. m. 170.

² i. m. 173.

vagyis a jelölő és jelölt kölcsönös viszonyának az eltolódását. A képzetek vagy a képzetek változásának a vizsgálata nem is tartozik, mert nem is tartozhat a nyelvtudomány körébe.

A szó rendkívül bonyolult jelenség. Van egy külső része: a jelölő vagy név és egy belső része: a jelölt vagy fogalom. A névnek a fogalomhoz való viszonya a jelölés, a fogalomnak a névhez való viszonya a jelentés. Aztán a szón kívül adva van a tárgy is, amelyre vonatkozik; a szó és tárgy közötti viszonylatban nevezésről lehet beszélnünk. WEISGERBER ezt kb. így vázolja:

Ebből a vázlatból önkénytelenül adódik a szótan tárgyköre. A nyelvi fogalommal (ez nem tévesztendő össze a logikai vagy lélektani fogalommal) elválaszthatatlanul összeforrt névvel a lexikológia (statikus) és az etimológia (evolúciós szempontból) foglalkozik; a névhez kapcsolt nyelvi fogalommal pedig a leíró, illetve történeti fogalomtan (Begriffslehre). A név és fogalom kölcsönös viszonyát vizsgálja (a névből kiindulva a fogalom felé) a jelöléstan és (a fogalomból kiindulva a név felé) a szoros értelemben vett jelentéstan.

Hogy a szótan munkaterületének ez a bonyolult felosztása gyakorlatilag megállja-e a helyét, azt most nem feszegetjük. Elvileg világos a kép, amelyet WEISGERBER ad, ha nem is teljes. Hiányzik ugyanis belőle egy nagyon fontos fejezet, amely a szavak mezőképeségét tárgyalja. Az a fejezet, amely mintegy összekötő kapocs a szótan és a szintaxis között. De ha ezt a hiányt most nem nézzük, és csak arról a képről mondunk ítéletet, melyet a szerző elénk tár, ítéletünk nem igen lehet más, mint kedvező.

WEISGERBER tisztán látja az általa figyelembe vett dolgokat, s abból a nem teljes képből, amelyet ad, kifogástalanul következik az ő végső következtetése, hogy a jelentéstan a szótannak csak egyik területrészét mondhatja a magáénak.

Ha mármost azt is figyelembe vesszük, amit WEISGERBER elhanyagolt, azt t. i., hogy a nyelvben nemcsak szójelek vannak, hanem szintaktikai eszközök is, akkor a jelentéstant illetőleg ugyanazt kell mondanunk a szintaxisal kapcsolatban is, mint amit a szótannal kapcsolatban mondtunk. A szintaktikai eszközöknek is van külső és belső része, s a belső rész itt is a külső függvénye. A szintaxisban is kell tehát lennie egy alfejezetnek, amely a külső, alaki rész és a belső, tartalmi rész viszonyát vizsgálja, de természetesen mindig úgy, hogy a két rész el ne szakadjon egymástól.

Ezekkel a megállapításokkal két dolgot intéztünk el egy csapásra: 1. tisztáztuk az ú. n. jelentéstan lényegét és helyzetét, s láttuk, hogy a jelentéstan nem önálló nyelvészeti stúdium, hanem legfeljebb csak alfejezete a szótannak és a szintaxisnak; 2. a jelentéstan kérdésén át megláttuk azt az eltéphetetlen egységet is, amely a nyelvi tények külső, alaki és belső, tartalmi része között fennáll, s amelyet vizsgálatainknál mindig gondosan figyelembe kell vennünk.

A nyelvi tények külső és belső részének ez az egysége az utolsó nagy elv, mely egyre jobban érvényesül a ma nyelvészetében. Már SAUSSURE is kiemelte ennek az elvnek a fontosságát.¹

8. A langue és parole megkülönböztetése mint módszertani elv. Hogy a sajátos értelemben vett nyelv (langue) az igazi tárgya a lingvisztikának, ez a nyelv pedig jelszerű jelenségekből áll, amelyeknek külső és belső arca szoros egységet képez; továbbá, hogy ezek a jelszerű té-

¹ „(La langue est) un système de signes où il n'y a d'essentiel que l'union du sens et de l'image acoustique”: *Cours de linguistique gén.*³ 32.

nyek mindig rendszert, mégpedig kettős tagozatú rendszert alkotnak — ez az az alap, amelyen az önálló tudománnyá lett nyelvészet ma nyugszik. Alaptételek ezek, amelyek-től minden további megállapításunk függ: velük áll vagy velük bukik. Ha most egyszerűen tovább megyünk, s nem vetjük föl a bizalmi kérdést, hogy vajjon igazak, helyesek, elfogadhatók-e ezek az alapelvek, később már nem lesz módunk ilyesmit kérdezni. Később már csak egyet tehetünk: vállaljuk a következményeket az esetleg gyengének bizonyuló alapért.

Csak egy pillanatra kell itt megállanunk. Ha ugyanis végigfutunk gondolatban az elmondottakon, észrevehetjük, hogy csak egy ponton merülhet föl kétség. Csupán egy tételen múlik, hogy helyes-e az egész elgondolás, mert a többi már csak az ebben foglalt gondolatot fejt tovább vagy egészíti ki új részletekkel. Csak egy tétel tűnhetik kétségesnek, az, hogy a nyelvészet tényleg szemiológiai természetű tudomány-e, vagy ami egyre megy: a nyelvi jelenségek tényleg jelszerűek-e?

A mai nyelvészet egész felépítménye ezen a tengely-tételen nyugszik. Minden részletkérdés ebből adódik, s minden megállapítás végső fokon ebbe torkollik. Mióta ez a tétel SAUSSURE révén közkeletűvé vált, azóta minden új kutatás igazolta e tétel helyességét, sőt ami ennél is fontosabb: egyetlen egy olyan mozzanat sem merült fel, mely akárcsak halvány kételyt támaszthatott volna is ezzel az igazsággal szemben. De akármilyen szilárdnak tűnjék is ez az alap, a tudomány rohanó fejlődésével mindig számot kell vetnünk. Egy új alapvető meglátás mindent új fényvel világíthat meg, s akkor, ha nem is kell mind elvetnünk a régi elveket, át kell csoportosítanunk, át kell értékelnünk őket.

A nyelvi tények jelszerűek és a nyelvtudomány lényegében jeltudomány — ez a tétel ma nemcsak szilárd és megingathatatlan látszó alapja a nyelvészetnek, hanem önállóságának is a biztosítéka. Jelentős változás a nyelvtudományban csak akkor képzelhető el, ha e tétel elveszti központi fontosságát, és egy új elv kerül a he-

lyére. Egyelőre ez nem valószínű, de ha mégis akadnj fog valaki, aki ezt a tételt kikezdi, annak majd tudnia kell, hogy a nyelvtudomány sorskérdéséhez nyúl hozzá. Annak majd tudnia kell, hogy ha ezt a tételt megingatja, a nyelvészet önállóságát is veszélyezteti. Addig ugyanis az önállósággal nem lehet baj, amíg a nyelvészet az általános jeltudomány alá van rendelve. De ha a jelszerűségekre vonatkozó tétel egyszer meginog, akkor újra feleled majd a multszázadi kérdés, hogy melyik tudomány alá kell is hát rendelni a nyelvtudományt? Annak tehát, aki ezt a tengelytételt megbolygatja, vállalnia kell a felelősséget azért, hogy esetleg megint valami idegen tudomány szempontjait, elveit és módszereit viszi majd be a nyelvészetbe, ami a mult tapasztalatai alapján igazán nem kecsegtet semmi jóval.

Minden tudománynak vannak ilyen végső tételei, végső fogódzói, s mindegyik annyit ér, amennyi biztonságot tud nyújtani a tapasztalati tények magyarázatában. S olyan tapasztalat — ismétlem — eddig még nem adódott, amely azt mutatta volna, hogy a nyelv tényei nem jelszerűek.

Az ilyen végső fogódzókon és a hozzájuk kapcsolódó tételeken kívül minden tudományban vannak bizonyos irányító elvek is, amelyek a tételekből következnek, egyúttal pedig a vizsgálati anyag helyes értékeléséhez és hibátlan értelmezéséhez nyújtanak segítséget. Módszertani elvek, amelyek a tételek gyakorlati alkalmazásában segítik a kutatót.

Ilyen módszertani elv a nyelvészetben mindjárt az, hogy sohasem szabad összetéveszteni a *langue* és a *parole* tényeit. Az első elv, amelyet SAUSSURE nyomán megfogalmaztunk az volt, hogy a nyelvészetnek elsősorban is *linguistique de langue*-nak kell lennie. E mellett van vagy legalább is lehetséges egy *linguistique de parole* is, amelynek fontossága attól függ, hogy mennyire tudja gyarapítani illetve kiegészíteni nyelv-lingvisztikai ismereteinket. Ha azonban most nem tekintjük ezt a fontossági különbséget, s csak azt nézzük, hogy

van nyelvlíngvisztika is, meg beszédlíngvisztika is, a módszeres eljárás tisztasága megköveteli, hogy az egyiknek is meg a másiknak is adjuk meg a magáét, de csak a magáét. A *parole* tényeit ne vigyük be a nyelvlíngvisztika területére, a *langue* tényeit pedig a beszédlíngvisztikába. Nem elég tehát elvi különbséget tennünk a nyelv és a beszéd között, hanem ezt a különbségtévést a gyakorlatban is meg kell valósítanunk, mert különben zavar támad, márpedig zavaros tényállásból tiszta eredmény nem születhet.

Számtalan példát lehetne idézni a nyelvészeti irodalomból annak a megvilágítására, hogy milyen súlyos következményei lehetnek a nyelv és beszéd összezavarásának. Még a legutóbbi évek irodalmából is, ami egyáltalán nem meglepő, hisz SAUSSURE tanítása alig több, mint két évtizede ismeretes, s ez az idő még nem volt elegendő ahhoz, hogy minden gyakorlati részletkérdésben érvényesüljön a *langue* és *parole* tényeinek gondos különválasztása.

A sok példából most csak egyet ragadunk ki. Ez a példa nemcsak tanulságos, de bizonyos szempontból feltűnő is. Feltűnő, mert arról tanúskodik, hogy olyanok is könnyen beleeshetnek a *langue* és *parole* tényeinek összezavarásából eredő hibába, akik egyébként jól ismerik a *langue*—*parole* megkülönböztetés elvi szükségességét.

A fonológusok egyik csoportjáról, az ú. n. „prágai” iskoláról van szó, illetve ezen iskola fonémekre és változatokra vonatkozó tanításáról.

Hogy a példát mindenki megérthesse, néhány szót kell szólnunk arról, hogy mi is az a fonológia, s mi az az iskola, melyet prágainak neveztek el egyesek.

A fonológia gondolata még a múlt század 70-es éveiben csírázott ki az orosz nyelvészet körében. BAUDOIN DE COURTENAY volt a gondolat elindítója, aki észrevette, hogy hang és hang között a nyelvi fontosság szempontjából nagy különbség lehet. BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai (KRŰSEVSKIJ és ŠČERBA) fokozatosan egész külön tudo-

mányággá építették ki ezt az alapvető megfigyelést. A tudományág neve pszichofonétika lett. A pszichofonétika különféle okok miatt nem vált ismertté az európai nyelvészetben, elszigetelt tanítás maradt, amelynek csak Oroszországban, s ott is csak egyes nyelvészek körében volt keletje. A világháború utáni orosz forradalmak menekültjei, orosz nyelvészek, TRUBETZKOJ herceg, JAKOBSON és KARCEVSKIJ magukkal hozták ezt a régi gondolatot, s fonológia néven 1928-ban itt, Európában felújították.

A cseh nyelvészek a maguk részéről alig-alig tettek hozzá magához a gondolathoz, azonban jókor felismerték a jelentőségét. Egy kiadvány sorozatot bocsátottak TRUBETZKOJ és társai rendelkezésére, a *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*-ot, s ennek a révén úgy tálalták Európa elé a fonológiát, mint a cseh nyelvészet vívmányát.

Ez nagyon ügyes tudománypolitikai sakkhúzásnak bizonyult, mert egy-két év múlva a nyelvészeti folyóiratok már egyszerűen a „prágai iskola” tanításaként kezdték emlegetni a fonológiát, azt a gondolatsort, melynek megfogalmazásához Prága — úgy szólván — semmivel sem járult hozzá, legfeljebb a terjesztéséhez adott segítséget.

A „prágai iskola” elnevezést — a fonológia eredetét és kialakulását ismerők — ma már nem is igen használják, inkább TRUBETZKOJ-iskolát mondanak helyette. Ez jobban megfelel a való helyzetnek, hisz a Bécsben megtelepedett TRUBETZKOJ lett az igazi vezére a felújítással kapcsolatos mozgalomnak.

Ami a fonológia alapgondolatát illeti, az voltaképpen egy roppant egyszerű dolog. Röviden arról van csak szó benne, hogy a nyelv nem minden hangját használja fel — mondjuk — arra, hogy szavakat különböztessen meg vele egymástól. Az angolban a nyelv peremével a felső fogsor mögött képzett *n* mellett van egy nyelvháttal a kemény- és lágyiny határa táján képzett hangtípus is, az *ŋ*. Ezt a két hangtípust az angol beszélő élesen meg-

különbözteti, mert az ilyen szavak különbségét, mint *(to) sin* 'vétkézni' és *(to) sin* 'énekelni', *kin* 'rokonság, törzs' és *kin* 'király', éppen ez az $n - \eta$ különbség jelzi. Igen sok nyelvben, köztük a magyarban is, megvan ez a két típus, mégsem lehet velük szavakat differenciálni. A magyarban is van η (*k* és *g* előtt), s van természetesen *n* is, de egyetlen szópár sincs, amelynek különbsége az $n - \eta$ eltéréshez kapcsolódna.

A lengyelben kétféle típusú *l* hang van: van egy közönséges (*l*) és egy labioveláris (*l*) típus, s a kettő közti különbség olyan, hogy szavakat lehet vele megkülönböztetni: *lata* 'Jahre' és *lata* 'Lumpen'. A külsőségeket illetően egészen hasonló módon az angol is megkülönbözteti a „világos” *l*-t az ú. n. „sötét” *l*-től (*leaf*, de *feet*), de ezzel a *l - l* különbséggel az angol szavakat nem tud differenciálni.

Egyes nyelvekben az ϵ és *e* közti különbség szintén olyan természetű, hogy szavakat lehet vele megkülönböztetni. Pl. olasz *pesca* 'őszibarack' — *pesca* 'halászni'. Az oroszban megvan mind a két típus, de szavakat megkülönböztetni nem lehet velük. A magyarban egyes nyelvjárásokban (palóc, dunántúli, keleti székely stb.) az $\epsilon - e$ különbséggel grammatikai alakokat és szavakat lehet differenciálni, pl. *mentek* (jelenidő több. 2. szem.) — *mentek* (multidő több. 3. szem.), *te* (nom.) — *te* (voc.), *tshenek* (több. nom.) — *tshenek* 'tehenük', *hegyes* 'spitzig' — *hegyes* 'gebirgig'. Az Alföldön is megvan ez a kétféle hangtípus, de ilyen szerepe nincs. A köznyelv általában nem is különbözteti meg az ϵ -t és *e*-t, épp úgy, mint az ú. n. északkeleti nyelvjárásterület sem.

Azokat a hangkülönbségeket, amelyekkel valamely nyelvben vagy nyelvjárásban szavakat vagy nyelvtani alakokat lehet megkülönböztetni, fonematikus különbségeknak, az ilyen fonematikus különbségeket alkotó hangtípusokat pedig fonémeknek nevezük. Az angolban az η az *n*-nel szemben, a lengyelben az *l* az *l*-lel szemben külön foném. Az olasz nyelv és egyes magyar nyelvjárások is két külön fonémet (ϵ és *e*)

használnak, míg pl. a magyar északkeleti nyelvjárásterület csak egyet (ϵ).

Azokat a hangtípus-különbségeket, amelyek ilyen megkülönböztetésekre nem használatosak, változati különbségeknak, az ilyen különbséget alkotó típusokat pedig változatoknak hívjuk. Ilyen változat a magyarban pl. az η az *n*-nel szemben, vagy az angolban az *l* az *l*-lel szemben és az alföldi nyelvjárásterületen az *e* az ϵ -vel szemben.

TRUBETZKOJ és társai a fonémek és változatok nagyszabású különbségét, amely már BAUDOIN DE COURTENAY-ék körében is ismeretes volt, egy részletesen kidolgozott elmélet alapjává tették. Elaborátumukat 1930-ban egy nemzetközi értekezlet ugyan meghányta-vetette, de mivel lényeges változtatás nem történt, e tervezet, a *Projet de la Terminologie Phonologique Standardisée* alapján indult meg a fonológiai kutatás, amelyben sok európai és amerikai nyelvész vett részt.

E tanítás alapszemlélete az volt, hogy a hangjelenségek közül csak a fonémek tartoznak a *langue* állományába, a változatok viszont tiszta *parole*-tények. Ennek megfelelően a hangtant is két részre bontották: a fonémekkel foglalkozó fonológiát a *linguistique de langue* körébe utalták, a fonétikát viszont úgy tekintették, mint a *linguistique de parole* megtestesítőjét a hangkutatásban.²

Ez a felfogás több szempontból helytelen. Először is ellentmond neki a gyakorlat. Bár a fonológusok mindig több figyelmet szenteltek a fonémeknek, de rajtuk kívül a változatokat is tárgyalták. Közülük senkisésem gondolt komolyan arra, hogy valaha is kizárólag csak fonémekkel foglalkozni, a változatok vizsgálatát pedig átengedi a fonétikusnak. Azután meg itt van a hangtörténet is. Ha ezt fonológus szemmel nézzük, szintén nem lehet mellőzni a változatokat, mert ami a nyelv szempontjából ma foném,

¹ Travaux du CLdP, 309—23.

² vö. E. OTTO: *Phonetik und Phonologie*, 1dg. Forsch. LII. 182.

az holnap változat lehet, és megfordítva: ami ma még változat, az holnap már fonémmé léphet elő.

Egy tót fonológus, NOVÁK L. erre azt a egyezséget ajánlotta,¹ hogy hát jó, a történeti fonológia foglalkozzék a változatokkal is, de a leíró fonológia már ne, mert ennek elég dolga van a fonémekkel és fonémrendszerekkel. NOVÁK persze elfelejti, hogy a fonémek és változatok fogalma korrelatív: az egyik nem lehet meg a másik nélkül. Még ha egy szót sem szólunk a változatokról, mihelyt fonémekről esik szó, ha másképp nem, legalább hallgatólagosan számot kell vetni a változatokkal is. Nemcsak a történeti, hanem a leíró fonológiában is.

De hibás ez az elgondolás másért is. A *langue* és a *parole* határa a hangjelenségek terén nem ott van, ahol a TRUBETZKOJ-iskola kijelölte. Nem úgy áll a dolog, hogy csak a fonémek tartoznak a *langue*-tények sorába, hanem az igazi változatok is.

Miért? Vannak talán nem igazi változatok is? Ha a *Projet de la Terminologie Phonologique Standardisée*-t nézzük, azt kell mondanunk: vannak.

Ez a terminológiai tervezet, amelyet olyan jeles nyelvészek dolgoztak ki, mint TRUBETZKOJ, JAKOBSON stb., legfontosabb részeinek egyikében súlyos módszertani botlást tartalmaz. Ezt a tervezetet nemcsak egy nemzetközi fonológiai értekezlet vitatta meg, hanem mindenki, aki csak közelébe került a fonológiai kutatásnak. Ez a terminológiai tervezet hosszú éveken át közkézen forgott, és mégsem vette észre a hibáját senki.

Pedig ha kissé megbolygatjuk a tervezetnek azt a részét, amely a változatokat tárgyalja, mindjárt felötlük, hogy olyan dolgok szerepelnek benne, amelyek semmiképp sem tartozhatnak egybe. A tervezet pl. a változatok közé sorolja az ú. n. egyéni változatokat.

Az egyéni változatok tiszta beszéd-tények. Már a meghatározásuk is világosan elárulja ezt: „Déviation

¹ K základnym otázkam štruktúrálnej jazykovedy: Mat. Slov. XV (1937).

individuelle de la réalisation courante d'un phonème perceptible et admise dans une langue donnée".¹ Ahol a nyelvi normáktól való egyéni eltérések szerepelnek, ott csak beszéd-tényekről lehet szó. Ez kétségtelen. Kétségtelen az is, hogy a tervezetben a változatokkal együtt említett hangárnyalatok (nuances des sons) szintén a beszéd köréből valók, hisz ezek közé szintén az egyéni jellegű esetleges ejtésingadozások tartoznak. A két jelenségcsoport, az egyéni változatok és a hangárnyalatok csoportja közt lényeges eltérés tulajdonképp nincs is, a különbség csupán az, hogy míg a hangárnyalatokat csak műszerekkel konstatálhatjuk, addig az egyéni változatokat felfegyverzetlen füllel is észrevehetjük.

Az igazi változatok ezzel szemben világosan nyelvi tények. Az *r*, a magyarban nem egyéni ejtéssajátságként fordul elő, hanem *k* és *g* előtt ilyen szavakban, mint *bong*, *leng*, *inga*, *minket* stb. társadalmi adottság: minden magyarul beszélő ejti ezt a hangot. Ugyanilyen társadalmi adottság az angol *l* is.

Az igazi változatok épp úgy a *langue* állományába tartoznak, mint a fonémek, ha nyelvi fontosságuk nem is vetekedhet a fonémekével. Az a nagy különbség tehát, amely a fonémeket és a változatokat elválasztja egymástól, nem a *langue* és a *parole* különbségéből ered. Nem ilyen lényegbevágó ez a foném-változat különbség, inkább fokozati,² és az oka a nyelvi funkciókban keresendő. A fonémek több nyelvi funkcióban vesznek részt: ez és csakis ez az oka annak, hogy a fonémek fontosabbak, a nyelv szempontjából fontosabbak, mint a változatok.

Hogy lehet mármost az, hogy ez a hibás felfogás gyökeret tudott verni a TRUBETZKOJ-iskola körében?

Ha valaki figyelemmel kísért már egy tudományos gondolatot, amely több nemzedéken át meg tudta őrizni

¹ Travaux du CLdP. IV, 320.

² vö. a már idézett „Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung”-ot.

érvényességét, az tudja jól, hogy az ilyen hosszú életű gondolatok rendszerint hajlékonyak. Nem merevek, és ha lényegükben nem is változnak, hozzá tudnak idomulni a változó idők változó eszmevilágához. Nem veszítik el eredeti tartalmukat, csak átszineződnek.

A fonológia gondolata, hogy különbség van hang és hang között, már három tudós nemzedéknek szolgált alapul, és mindegyik másképp látta benne a lányegét. BAUDOIN DE COURTENAY kezében ez a gondolat főleg a hangtörténeti kutatás eszköze akart lenni: BAUDOIN DE COURTENAY nevezetes munkája, a *Versuch einer Theorie phonetischen Alternationen*, minden meghaladottsága ellenére ma is híven őrzi a történeti fonológia alapelveit. Teljesen érthető a fonológiai gondolatnak ez a történeti színe: BAUDOIN DE COURTENAY nemzedéke az újgrammatikus iskolával, PAUL-lal volt egyidős.

Amikor a század vége felé WUNDT-tal a pszichologizmus kezd úrrá lenni a nyelvészetben, a fonológia gondolata is átszineződik, áthangolódik erre az új eszmekörre: ŠCERBA-nál már teljesen pszichológiai köntösbe öltözött látjuk BAUDOIN DE COURTENAY gondolatát.

Természetesen BAUDOIN DE COURTENAY-nél is megtalálhatók már ennek az átszineződésnek a kezdetei, mint ahogy a harmadik generáció, TRUBETZKOJ nemzedéke is megőriz valamit a ŠCERBA-féle fogalmazásból, különösen eleinte. Később ez a pszichologisztikus szín elhalványul, a gondolat mindinkább a SAUSSURE-féle eszmekörbe toódik, s annak is a főáramába, a *langue—parole* megkülönböztetés kellős közepébe.

A fonémák és változatok különbsége oly nagyok látszik, hogy az első pillanatban mindenki a *langue—parole* különbség kisugárzását látja benne. A korhangulat természetes hatása ez, melynek sokan nem tudnak ellenállni. A *langue—parole* kérdés ekkor még nincs minden vonatkozásban tisztázva, de már minden gondolatnak az a próbaköve, hogy hogy viszonylik ehhez a megkülönböztetéshez.

Hamarosan kiderül ugyan, hogy a fonémák és válto-

zatok kategóriája között még egy közbülső kategória is van. Ez mindjárt lecsökkenti a fonémák és változatok különbségét, de a tisztánlátásnak még mindig van egy lényeges akadálya, az, hogy a változatok csoportjában, össze vannak keverve az igazi változatok az ál-változatokkal (az egyéni és az egyénen belüli ejtés-esetlegességekkel), össze van keverve a tűz a vízzel: a *langue a parole*-lal.

Ezt a szétválasztást megcsinálni módszertani feladat, de meg kell csinálni, mert e nélkül nem tiszta a látás. Sohasem elegendő csak az elvet, jelen esetben a *langue* és *parole* kettéválasztásának elvi szükségességét ismerni, a gyakorlatban is meg kell tudni csinálni a kettéválasztást. TRUBETZKOJ-ék tévedése ezt világosan tanúsítja.

9. A jelszerűség mint módszertani elv. A nyelvi tények jelszerűek — ennek a megállapításnak elvi horderejét már ismerjük. Tudjuk, hogy mi minden függ ettől a tételtől, a többi közt a nyelvtudomány önállósága is. Most azonban nem ezek az elvi vonatkozások érdekelnek bennünket, hanem a gyakorlatiak: milyen következményei lehetnek annak, ha a jelszerűség gondolatát nem érvényesítjük a gyakorlatban?

Minden jel, így a nyelvi jel is, helyettesítő. Helyettesíti azt a tárgyat, mely helyett áll. Mint helyettesítőt a nyelvi jelet kétféleképp lehet vizsgálni: 1. minden létező tulajdonságában, helyettesi szerepétől függetlenül; 2. csak azon tulajdonságaiban, amelyek a helyettesítés szempontjából fontosak. E kétféle vizsgálatnak jó példája — BÜHLER szerint — a fonetikai és fonológiai vizsgálata a hangoknak. A fonetika — úgy mond — válogatás nélkül vizsgálta a nyelvi hangsorok összes konkrét tulajdonságait, és fel sem vetette azt a kérdést, hogy vajjon mind fontos-e a helyettesítés szempontjából. Ezzel szemben a fonológia kiválasztásra törekedett, és csak az olyan tulajdonságok vizsgálatára szorítkozott, melyeknek fontossága a helyettesítés szempontjából nyilvánvaló.

BÜHLER a fonetikai és fonológiai vizsgálat különbségé-

nek megvilágítására egy szemléltető példát szerkeszt. Tegyük fel — írja¹ — hogy nem nyelvi eszközökkel, hanem zászlójelekkel akar értekezni két ember. Megállapodnak abban, hogy a jeladásoknál nem a zászlók alakja és nagysága lesz a közlés tekintetében mérvadó, mégcsak nem is a színe, hanem a színek telítettségi foka. Megállapodnak abban, hogy a telítetlen színű — fekete, fehér vagy szürke — zászlóval adott jelnek a „jelentése” — mondjuk — *A* lesz, tehát akár fekete, akár fehér, akár szürke a használt zászló, a közlés értelme ugyanaz. A közepes telítettségű színekkel (rózsaszín, égszínkék, halványsárga) végzett jeladás azt „jelenti”, hogy *B*. Itt is mindegy, hogy az említett színek közül melyiket választják ki a jeladásra, a közlés tartalma ugyanaz lesz. A telített színek (piros, sötétkék, élénk sárga) a megegyezés értelmében *C*-t jelentenek², tehát megintcsak közömbös, hogy e színek melyikével történik a jeladás.

Mármost mit vizsgálna e zászlónyelv fonétikusa ill. fonológusa? E zászlónyelv fonétikusa megvizsgálná a zászlókat összes meglévő tulajdonságaikban. Megmérné nagyságukat, megállapítaná anyagi összetételüket, meghatározná alakjukat, színüket, s talán még a színek telítettségi fokával is törődne, csak éppen azt nem kutatná, hogy a vizsgált dolgok közül melyiknek mi köze van a megállapodásos „jelentés”-hez. A zászlónyelv fonológusa viszont csak a megállapodás szempontjából lényeges tulajdonsággal törődne, vagyis a zászlószínek telítettségével.

A hasonlatnak a fonológiát illető részével nincs baj: az elvonható relevanciák elvét jól ki lehet olvasni belőle. Mi következik azonban a fonetikára vonatkozó részből? Az, hogy a fonetikai vizsgálatok haszontalanok és fölöslegesek. Mert minek vizsgálni a zászlók nagyságát, alakját, anyagát, mikor csak a színek telítettségi fokának van fontossága a megállapodás szerint?! Nem lenne henye időpazarlás minden ilyen méricskélés? Feltétlenül. Ehhez kétség sem férhet.

¹ *Phonetik und Phonologie: Travaux du CLdP. IV, 38; Sprachtheorie* 42—3.

BÜHLER-től természetesen távol áll a szándék, hogy a fonetikai vizsgálat fontosságát csökkentse, példájából azonban logikusan mást nem lehet következtetni. Nyilvánvaló tehát, hogy a példa nincs jól megszerkesztve. Túlságosan egyszerű ez a zászlónyelv a bonyolult nyelvi viszonyokhoz képest. Csak a tárgyi viszony van benne érintve, pedig a nyelvi jeleknek nemcsak tárgyi, hanem egyéb vonatkozásaik is vannak, mint ahogy a jelszerűség elvi tárgyalásánál már láttuk.

A példa arra az elgondolásra van szabva, hogy a fonológia a fonémek tana, és a fonémeknek csak a tárgy viszonylatában, csak az ábrázolás tekintetében van funkciójuk. Hogy a fonológia nem lehet csak a fonémek tana, ezt már az előző fejezetben megtárgyaltuk, most az elgondolás másik részével kell foglalkoznunk, azzal, hogy a fonémeknek tényleg csak az ábrázolás tekintetében van-e funkciójuk.

Aki egyszer megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy a nyelvi jel egyszerre három irányban is működik, a tárgy, a jelvevő és a jeladó irányában, annak már eleve természetesnek látszik a gondolat, hogy a nyelvi jelek elemeinek is ilyen tulajdonságokkal kell bírniuk. Eleve valószínűnek látszik, hogy ha nem is minden jelelem ilyen, legalább egyeseknek kell lenni olyanoknak, hogy el tudják látni azt a komplex feladatot, amely három oldalról hárul rájuk. Ismétlem, ez csak egy valószínűségi érv, hogy mit szól ehhez a való helyzet, az más kérdés.

Hogy a tényleges helyzetet lássuk, sorra kell vennünk az egyes elemfajtákat, amelyeket mai tudásunk szerint világosan meg tudunk különböztetni egymástól.

Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy három elemfajttával kell számolnunk: a már említett fonémekkel, az ugyancsak érintett igazi változatokkal és az emfaticumokkal.¹

¹ vö. *Jeltan, elementar c. dolgozatomat: NyK. XLIX, 172—89, mely németül az Ung. Jb. XV, 193—208 jelent meg, s részben angolul is, A new category in phonology: The Proceedings of the II. Int. Congress of Phonetic Sciences. Cambridge, 1936. 57—60.*

Mik azok az emfatikumok?

A magyar *nagy* szót igen gyakran hallhatjuk az érzelmileg erősen színezett beszédben hosszú magánhangzóval *nāgy*-nak ejtve. Pl. *nāgy, nagy csend*. Ezt a szót, hogy *gyönyörű*, sokszor hallhatjuk így ejteni: *gyönyörű*. Ez is csak olyankor fordul elő, amikor a beszélő érzelmeitől erősen befolyásolva használja ezt a kifejezést valamire, ami nagyon megtetszett neki. Ugyancsak erős affektivitás nyilvánul meg abban is, ha valaki a *borzasztó-t* *bóraszto*-nak ejti.

E példák számát — úgyszólván — tetszés szerint lehetne szaporítani, mert a magyarban igazán gyakori jelenség, hogy egy szó intellektuális alakja mellett van egy affektív alak is, amely az egyik magánhangzó időtartamát illetően eltérést mutat: hosszú magánhangzót tartalmaz az intellektuális alak rövid magánhangzója helyett.

Mármint, ha az erős érzelmi telítésű *nāgy* alakot összehasonlítjuk az intellektuális *nagy*-gyal, akkor azt látjuk, hogy a kettejük közti különbség a magánhangzók időtartamán múlik. Látszólag ugyanaz a helyzet, mint pl. a *kor-kór, tör-tőr* szópárok esetében, ahol a különbségek külső hordozója szintén a magánhangzók időtartama. Ha azonban kissé tüzetesebben megvizsgáljuk a dolgot, rögtön kiderül, hogy a *kor-kór* esetében az időtartamnak köze van az ábrázoláshoz, míg a *nagy-nāgy* esetében erről szó sem lehet. A *kor* szó egészen mást ábrázol, mint a *kór*. A *nāgy* ábrázolási értéke viszont ugyanaz, mint a *nagy*-é. A *nāgy* ugyanazt a tárgyi tulajdonságot jelenti, mint a *nagy*, csak az érzelmi töltése más. Ezt az érzelmi töltést, hogy úgy mondjam, a jeladó adagolja, s ennek az ő szempontjából megvan a maga fontossága: érzelmi feszültségét, legalább is részben, levezeti. De fontossága van a jelvevő szempontjából is, mert az intellektuálistól eltérő időtartam figyelmezteti a jelvevőt arra az érzelmi háttérre, amelyet a jeladó állít a jel mögé.

A *nāgy-nagy* pár magánhangzóinak időtartam különbsége tehát fontos a kifejezés és a felhívás szempontjából, az ábrázolás tekintetében azonban mellékes. Az olyan

hangzási különbségeket, amelyek az ábrázolás szempontjából közömbösek, és csak a kifejezés és felhívás tekintetében bírnak fontossággal, emfatikus különbségeknek nevezzük. Az ilyen különbségek részesei az emfatikumok. A *nāgy-nagy* esetében az *ā* is meg az *a* is emfatikum. Minthogy a kettő közül az *ā* mutatja pozitív formában az intellektuális alaktól való eltérést, szorosabb értelemben ezt az *ā*-t tekinthetjük az *a*-val szemben emfatikumnak.

A TRUBETZKOJ-iskola nem vette külön elemfajtnak az emfatikumok csoportját, hanem besorozta őket a — változatok közé. Stilisztikai változatoknak nevezte őket, és csak mint a változatok egy alcsoportjáról beszélt róluk.

Hogy ez az eljárás nem volt helyes, azt mindennél jobban igazolja az a körülmény, hogy míg ezek a „stilisztikai változatoknak” nevezett emfatikumok — mint láttuk — két nyelvi funkció szempontjából számottevők, addig a tulajdonképeni változatok csak egyfunkciós jelelemek: csak a kifejezés szempontjából fontosak.

Ha összehasonlítjuk a *hamu* és *hamvas, dáma* és *dámvad* szavakat, azt látjuk, hogy az ortografikus írás *m* betűje két különböző jelelemet takar. A *hamu* és *dáma* szavak *m*-mel jelzett része egy bilabiális orrhang, míg a *hamvas, dámvad* szavaknál a megfelelő orrhang dentilabiális képzésű. Az utóbbit a finnugor hangjelölés szerint *m*-nek fogjuk írni.

Az *m* és *m* különbsége mind képzési, mind tüneményi szempontból világos. Ezzel a különbséggel a magyarban azonban nem lehet szavakat megkülönböztetni egymástól. Nincs olyan szópárunk, melynél az egyes szavak ábrázolási eltérése ettől az *m* — *m* különbségtől függne. Ez a különbség az ábrázolás szempontjából nem bír fontossággal.

De nincs jelentősége a felhívás tekintetében sem. A jelvevőt ez a különbség nem figyelmezteti semmire, sőt inkább az hatna rá felhívólag, ha a különbség nem jelentkeznék. Ha valaki történetesen a *hamvas* esetében is *m*-et

ejtene, az esetleg feltűnhetne egy jófülű jellevőnek, feltűnhetne a szokatlanság folytán. A ténylegesen ejtett különbség nem feltűnő, mert ez a rendes, norma szerint való ejtés.

Ennek az $m - m$ különbségnek egyedül a kifejezés szempontjából van fontossága. Hogy a *hamu* szóban m -et, a *hamvas* szóban pedig m -et ejtünk, az ezeket a szókat, mint kifejezési jelenségeket feltétlenül jellemzi, mégpedig társadalmilag jellemzi.

Az egyfunkciós változatok, a kétfunkciós emfatikumok mellett az ábrázolás szempontjából is fontos fonémek háromfunkciós jelelemek. A fonémek nemcsak az ábrázolás szempontjából fontosak, hanem a másik két nyelvi funkció: a felhívás és a kifejezés szempontjából is. A *tör* és *tör* magánhangzóinak időtartambeli különbsége ezeket a szavakat mint kifejezési tényeket is feltétlenül jellemzi. A jeladónak gondosan ügyelnie kell e különbségre, mert ha nem ügyel, zavar támadhat a jeladásnál. A jellevő felé is fontos ez a különbség, mert ennek alapján tudja meg a jellevő, hogy a két „tárgy” közül melyikre vonatkozik tulajdonképpen a jeladás.

A TRUBETZKOY-iskola tévedése tehát nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a változatok terén összekeverte a *langue* és *parole* tényeit, nemcsak abban, hogy az emfatikumokat a változatok közé sorozta, hanem abban is, hogy a fonémeket csak egy nyelvi funkció, az ábrázolás szempontjából nézte, és fel sem tette a kérdést, hogy a két másik viszonylatban milyen a fontosságuk.

A nyelvi tényeket, sőt azok elemeit is mindig úgy kell vizsgálnunk, ahogy a jelszerűség elve megköveteli: mind a három vonatkozásban, a tárgy, a jeladó és jellevő irányában egyaránt. Ha nem így cselekszünk, akkor nem láthatjuk tisztán a tényállást, s úgy járunk, ahogy a TRUBETZKOY-iskola járt a jelelemekkel.

Most azután visszatérhetünk a fonétikai és fonológiai kutatás közti különbségre, amelynek megvilágítására BOHLER a zászlónyelv példájához folyamodott, egy olyan elgondolásból kiindulva, amely nem bizonyult kifogást-

lannak. Hogy viszonylik egymáshoz ez a kétféle vizsgálat, ha nem egy önkényes elképzeléshez idomított mesterséges példából akarjuk kiolvasni a kérdéses különbséget, hanem a tényekből?

Ha a fonétikai kutatás belső irányvonalát nézzük, úgy, ahogy azt a fonétika története a XIX. század második felétől kezdve elénk tárja, akkor azt látjuk, hogy a fonétikai kutatás anyagát mindig a beszédtevékenység termékei képezték. Ezek a termékek — tudjuk — vegyesen tartalmaznak egyéni és társadalmi mozzanatokat. Ha ezeknek a szétválasztására irányuló törekvés nem is volt általában tudatos, azért a fonétikus tekintete öntudatlanul is a társadalmi mozzanatokra irányult elsősorban. A fonétikai típusok megállapításánál a nyelv (*langue*) szempontjai érvényesültek, ha nem is mindig tisztán, ha nem is mindig hibátlanul.

A fonológiai kutatásokban már sokkal tudatosabb volt a társadalmi mozzanatok iránt való érdeklődés. Bár az egyéni és társadalmi mozzanatok szétválasztása itt sem sikerült úgy, ahogy várni lehetett volna, de ez az elkövetett módszertani hibák folyamánya volt. A fonológiai kutatás ezenkívül kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy az elemtípusok között a nyelv (*langue*) szempontjából különbségek vannak. A fonológusok nagy része ugyan csak a fonémek és változatok megkülönböztetéséhez jutott így el, de mivel a változatok kategóriáján belül a stilisztikai változatokból külön alcsoportot alkottak, ezzel az emfatikumok elkülönítésére is megnyílt már a lehetőség.

Ha így nézzük a két diszciplínát, akkor a kettő közti különbség egészen másképp alakul, mint BOHLER példázata mutatja. A fonétikai és a fonológiai kutatás lényegileg ugyanazt kereste: a nyelvészeti tények hangalakja terén a nyelvi mozzanatok, csak az egyik tudatosabban, mint a másik. És ha a fonológiai kutatás előbbre is jutott azáltal, hogy a nyelvi funkciókkal kapcsolatban felvázolta azokat a különbségeket, amelyek a nyelvi elemek terén kimutathatók, azért a fonétika számára sem maradt idegen az egyes hangtípusok között való különbségtevés. Nemcsak

JONES-ra, az angol fonétikai iskola jelenlegi fejére gondolok, aki fonétikájában¹ épp úgy dolgozik a fonémák és változatok fogalmával, akárcsak egy fonológus, hanem azokra a multszázadi tudósokra is, akik a fonológiának híret sem hallották, mégis különbséget tettek a hangtípusok között a nyelvi fontosság szempontjából.

A kétféle kutatás között tehát nincs semmiféle elvi szakadék, amely áthidalhatatlan volna. Ilyen szakadékot csak a fonológusok prágai csoportja igyekezett teremteni, nem tudományos, hanem tudománypolitikai okokból. Hangkutatás illetve jelelem-kutatás csak egy lehet, s ennek számon kell tartania a fonológiai kutatás felvetette szempontokat éppen úgy, mint azokat az eredményeket, amelyeket a fonétikai kutatás ért el.

10. **Értelemkifejezés, érzelemkifejezés.** Az emfatikumokkal kapcsolatban említettük, hogy a jeladó erős érzelmi beállítottsága a nyelvi jelen is nyomokat hágy, és ezek a nyomok a jelvevő számára is fontosak, mert figyelmeztetik, hogy ne csak a tárgyra irányítsa figyelmét, hanem vegye számba azokat az érzelmeket is, amelyeket a jeladó a tárggyal szemben táplál.

A nyelv természetesen elsősorban az értelemkifejezés szolgálatában áll. Kifejezi gondolatainkat, megállapításainkat, a dolgokról alkotott véleményünket, egyszóval bensőnk intellektuális részét. Ez azonban csak az egyik feladata a nyelvnek. Nekünk ugyanis nemcsak gondolataink és véleményeink vannak, hanem vágyaink és érzelmeink is, és nagyon ritkán fordul elő, hogy tárgyilagossak tudjunk maradni a dolgokkal szemben. Legtárgyilagossabbnak látszó megállapításainkba is beszürekennek érzelmeink. Néha ezek az érzelmeik csak igen halványan jelentkeznek, máskor meg olyan elemi erővel, hogy hatalmukba kerítik az egész gondolatot, ellepik intellektuális tartalmát. A nyelv mindezt híven visszatükrözi, mert

¹ *An Outline of English Phonetics.*² Leipzig, 1932.

a nyelv a másik feladatát is ellátja, azt a feladatot, melyet az érzelemkifejezés ró rá.

Mind az értelem-, mind az érzelemkifejezésnek megvannak az eszközei minden nyelvben. Vannak eszközei az értelemkifejezésnek, vannak eszközei az érzelemkifejezésnek, s ezek az eszközök, legalább is részben, különbözők.

Az az anyag, amelyet egy grammatikában találhatunk, rendszerint az értelemkifejezés köréből való. A nyelvtanokban általában csak az értelemkifejezés nyelvi eszközei szoktak szerepelni. Az érzelemkifejezés nyelvi tényeivel a legutóbbi időkig nem is igen foglalkoztak rendszeresen. Vagy figyelemre sem méltatták őket, vagy ha igen, besorozták őket a többiek közé, elkeverve az értelemkifejezés eszközeivel.

Az érzelemkifejezés nyelvi problémáival először rendszeresen BALLY foglalkozott, SAUSSURE legjelesebb tanítványa és utódja a genfi egyetemen, aki több munkát írt e tárgyról. Ezek közül a legfontosabbak a *Traité de stylistique française*¹ és a *Le langage et la vie.*²

Minden nyelvi megnyilatkozásunkban — mondja BALLY — vegyest van értelmi és érzelmi elem, csak az a kérdés, hogy melyikből mennyi. Ha valakivel olyan helyen találkozunk, ahol arra igazán nem számítottunk, és ha meglepődésünknek nyelvileg is kifejezést adunk, megnyilatkozásunk nagyon sokféle lehet. Ha a helyzethez képest nyugodt hangon azt mondjuk: *Meg vagyok lepve, hogy itt látom!*, akkor ez egy aránylag intellektuális közlés: ha van is benne érzelmi töltés, az értelem az, ami uralkodik a kifejezésen. Ha viszont azt mondjuk: *Maga itt?*, akkor már tágabb teret engedünk érzelmeinknek nyelvileg is: ebben a kifejezésben az érzelem dominál, az értelmi rész csak egész vázlatosan van odavetve. Ha meglepődésünk olyan erős, hogy minden értelmi mozzanatot háttérbe szorít, akkor esetleg csak egy indulatszó tolu az ajkunkra: *A!* Ez a hirtelen felkiáltás az adott

¹ Heidelberg—Paris, 1909; 2. kiadás: 1921.

² Paris, 1926.

helyzetbe beágyazva, félreérthetetlen jelként szerepel. Akinek szól, az pontosan tudja, hogy ez a meglepődés hangja, s ezt az ő váratlan megjelenése váltotta ki. Nyelvileg itt már nyoma sincs az intellektuális tartalomnak, ezt csak a helyzet vetíti ki magából, és kölcsönzi oda az indulatszónak, amelyet az érzelem tölt meg teljesen.

Ha a példát kissé jobban szemügyre vesszük, azt is megállapíthatjuk, hogy milyen természetű az az érzelem, amely itt kifejeződik. Meglepődésünk egyéni, tehát itt egyéni érzelm kifejezéssel van dolgunk. De csak evvel? Más érzelm-fajta nem szerepel itt? De igen. Ezekben a mondatokban: *Meg vagyok lepve, hogy itt látom!* és *Maga itt?* — jelezve van az a társadalmi viszony is, amely köztünk és a közt áll fenn, akihez szavaink szólnak. Az elsőbe beleértett, a másodikban a külön is kitett *maga* szó elárulja, hogy a jeladó és jelvevő közt van valami távolság, van valami, ami őket elválasztja. Nem egészen bizalmas, nem egészen meghitt a viszony köztük. A *maga* egy válaszfalat jelez, amelyről — közelebbi adatok híján — nem lehet tudni, hogy milyen eredetű, de valószínű, hogy a háttérben esetleg valamilyen társadalmi különbség lappang, amely a beszélőket elválasztja.

Már sokkal egyértelműbb a helyzet az ilyen felszólításoknál: *Menj, kérlek! Kérem, távozzék! Na, gyerünk, gyerünk! Lódulj! Mars!* Ezeknél nemcsak azt látjuk, hogy a felszólítás hangja egyre szigorúbb és egyre ridegebb, hanem azt is, hogy mindegyik kifejezés csak bizonyos társadalmi vonatkozásokban lehetséges. A *Menj, kérlek!* azt tételezi föl, hogy a beszélgetők társadalmilag egy szinten állnak, egy körből, egy rétegből valók. Egy másik, a *Na, gyerünk, gyerünk!* — megfelelően pattoztatva — inkább felülről lefelé irányul, vagyis arról tanúskodik, hogy a felszólító és a felszólított közt társadalmi különbség van.

Ha valakit *jó asszony*-nak szólítunk, akkor körülbelül bizonyos, hogy felülről lefelé irányul a megszólítás. A *naccsága* megszólítás viszont fordított irányba, alulról felfelé mutat. Ilyen aránylag tiszta példákat azonban nem

könnyű találni, mert a szavaknak és a kifejezéseknek a társas élet vonatkozásaiban való felhasználhatósága nincs mereven egy-egy relációhoz kötve. Vannak szavak és kifejezések, amelyek felfelé és lefelé egyaránt lehetségesek. Vannak viszont, amelyek főleg egy szinten állók között használhatók, de azért lefelé vagy felfelé is alkalmazhatók egy bizonyos fokig. Az *asszonyom* megszólításnak pl. ilyen a használati lehetősége. Az értelmiségi réteg körében, hogy úgy mondjam, főleg vízszintes irányban használható, de kis mértékben lefelé is, felfelé is, ha nem nagy társadalmi különbségekről van szó. A körorvos — mondjuk — egy jobb iparos feleségével szemben is alkalmazza még ezt a megszólítást, de egy kendős, falusi nénikével szemben már aligha, mint ahogy nem valószínű, hogy a körletében lakó grófnét is így titulálja. De még vízszintes irányban használva is különböző értéke lehet ennek a megszólításnak. Az *asszonyom* megszólításban van valami kimértség, valami hivatalos iz, valami distancia, amely elválasztja a megszólítót és megszólítottat. Ez a distancia-tartás avatja e kifejezést udvariassá, viszont ha a társas viszony nem olyan, hogy megkövetelné ezt a távolságtartást, akkor az inkongruens használat nevetséges hatást szül, vagy megeshet az a furcsaság is, hogy az udvarias kifejezés sértővé válik. MIKSZATH írja egyhelyütt (*Ne okoskodj Pista*): „Az 'asszonyom' megszólítást... csak akkor használja a magyar kabátos ember, ha nem bír a természetével, ha nagyon meg akarja sérteni a feleségét. Ez már mintegy a verés helyett van.”

VENDRYES említi,¹ hogy a jávai bennszülötteknél a magasabb kasztba tartozók *ngoko* nyelven beszélnek az alsóbb kasztbeliekkel, és ezek *kromo* nyelven felelnek nekik. Az európai nyelvek célszerűbben vannak berendezve. Nálunk nem kell áttérni az egyik nyelvről a másikra: ugyanazon a nyelven belül is beszélhetünk társadalmilag felfelé is, lefelé is.

Az egyéni érzelmeken kívül tehát társas vonatkozá-

¹ *Le langage*. Paris, 1921. 302—3.

sainkat is ki tudja fejezni a nyelv, s ezek a társas vonatkozások át és át vannak szöve érzelmeikkel.

Minden nyelvi ténynek megvan az értelmi és érzelmi töltése, s az érzelmi töltésen belül mindig jelentkezik az egyéni és társas érzelmek kettőssége. Az egyéni és társas érzelmek egymással ellentétesek. Az utóbbiak rendszerint mérséklőleg hatnak az előbbiekre, de azért ezek is érvényesülni akarnak. Valóságos küzdelem van a kétféle érzelmi töltés között: egyik a másik rovására akar terjeszkedni és úrrá válni a kifejezésen. Egyszer az egyikből, másszor a másikból jut bele több, de végeredményben minden nyelvi tényben megvan mind a kettő, csak az adagolásuk más esetenként.

Ha a nyelvi tényekkel kapcsolatos érzelmi mozzanatok hatását nézzük, akkor két csoportba kell osztanunk a szóhajó jelenségeket. Az egyik csoportba a természetes affektivitás jelenségei tartoznak. Természetes affektivitásról olyankor beszélhetünk, ha az érzelmi hatás magából a nyelvi tényből sugárzik ki. Ha egy szót vagy kifejezést hallva kellemes vagy kellemetlen benyomásunk támad (pl. *arc* — *pofa*). Természetes érzelmi töltése van annak a nyelvi ténynek is, mely a kedvesség, báj benyomását (vö. *cipő* helyett *cipellő* v. *topán*, *macska* helyett *cica*, *arc* helyett *pofti*, *részeg* helyett *pityókás*, *berúgott* helyett *bekávézott*) vagy éppen az ellenkezőjét (*csunya* helyett *ronda* vagy *randa*, *sovány* helyett *nyeszlett*, *öregasszony* helyett *banya*) ébreszti bennünk, s annak is, amely a tárgyi tartalmat meglepő erővel vagy szokatlan arányokban állítja elénk (*örült meleg*, *rém édes*, *tengernyi gond*).

A természetes affektivitást aránylag könnyű megállapítani. A szavak és kifejezések a velük rokonértelmű szavakkal és kifejezésekkel családokat alkotnak. Minden ilyen rokonértelmű szócsaládban szokott akadni egy tag, melynek érzelmi töltése elhanyagolhatóan csekély. Ehhez az aránylag legintellektuálisabb jellegű szóhoz vagy kifejezéshez hasonlítva a család többi tagját, rögtön kiderülnek a különbségek, amelyek az egyes tagok között fenn-

állnak, és ezek legtöbbször érzelmi jellegűek. A *pofti*, *képi*, *ábrázat*, *arc*, *pofta*, *fizimiska* családban nyilvánvalóan az *arc* a legintellektuálisabb jellegű szó: ez az az alap, amelyhez a többit mérni kell, hogy kiderüljenek az érzelmi különbségek.

Az érzelmi hatás szempontjából a másik csoportot azok a nyelvi tények alkotják, amelyek nem magukból sugározzák ki az érzelmi hatást, hanem sajátos környezetükből, amelyet képesek felidézni.

A nyelv rendkívül gazdag rétegződésű. Külön nyelve van a mindennapos életnek és külön nyelve az ünnepélyes alkalomnak. Külön nyelve van a nagy irodalomnak és külön a sajtónak. Külön nyelve van az egyes műveltségi köröknek, a foglalkozási ágaknak, tevékenységeknek. Külön nyelve van az egyes vidékeknek, külön a falvaknak és a nagy városoknak. Minden ilyen nyelv saját szó- és kifejezőkészlettel, sőt esetleg saját grammatikával is rendelkezik, és ezek a sajátosságok csak a bennfentesek, csak az illető környezethez tartozók előtt ismeretesek. Természetesen ahogy a különféle tevékenységek, foglalkozási ágak, műveltségi rétegek, az átlagos és különleges életformák körei a valóságban egymásba fonódnak, ugyanúgy a velük kapcsolatos nyelvi sajátosságok is szövevényes kereszteződéseket mutatnak. Az egyén, bármily szűk körre szorítkozzék is az élete, körülményeinek, foglalkozásának, érdeklődésének megfelelően egész sereg nyelvi körrel kerül kapcsolatba. Az iskola, ha mindjárt csak elemi is, az újság, ha mindjárt csak krajcáros is, a rádió, ha mindjárt csak detektoros is, a könyv, ha mindjárt csak detektívregény is, számos nyelvi körrel ismerteti meg az egyént, az élet körülményei meg összehoznak bennünket a rokon szakmák, a rokon érdeklődési területek képviselőivel is, akiktől nyelvilag mindig lehet valamit elsajátítani. És ezek a partikuláris nyelvek nem olyan értelemben külön nyelvek, hogy minden szavuk, minden kifejezésük vagy grammatikai fordulatuk más volna. Ellenkezőleg: csak néhány szó, kifejezés vagy fordulat a kizárólagos sajátjuk, szókészletüknek és grammatikájuknak a nagy része

közös a többiekével, s éppen ez a közös készlet teszi első-sorban lehetővé, hogy ugyanazon nyelvi közösségen belül a legkülönbözőbb társadalmi, műveltségi, tevékenységi körökben élő emberek is megértsék egymást.

Mármost ahogy egy szokás vagy egy ruhadarab jellegzetes ismertetőjele lehet valamely társadalmi, műveltségi csoportnak vagy rétegnek, ugyanúgy egy szó, egy kifejezés vagy egy fordulat, sőt egy ejtési sajátosság is elárulhatja azt a környezetet, amelyből való. Az ilyen szavak, mint *lob*, *bemosakszik* a közhasználatban nem igen fordulnak elő, az orvosi műnyelvben annál inkább. Hogy a kárpitos a kalapácsát *kocoló*-nak hívja, és hogy mit jelent ez a takácskifejezés *csinba szedni a tonalat*, azt csak az tudja, aki ismeri e szakmákat nyelvileg is. Csak a színházi ember tudja pontosan, hogy mi a *szuffita*, csak a székely, hogy mi a *csuga*. Csak az tudja, hogy mi az *hazalopni egy kis kárót vagy az asztalra menni a treff királlyal*, hogy *essék a dáma*, aki bridzsezni szokott. A katonaviselt ember jól tudja, hogy mi a *löveg*, a civil ugyanis rendszerint *lövedék*-nek (ágyúgolyónak, puska-golyónak) gondolja. A jámbor falusi szántóvető tudja ugyan, hogy mi a *csoroszlya*, de nyilván sejtelve sincs, hogy a *srenker*, *csehó*, *liccs* mit jelenthet, mert ezek a városi alvilág szavai. Hogy mi az: *labdát nyesni* vagy *valakit átlobbolni*, azt csak a teniszhez értők tudják. És hiába vált a legnépszerűbb sportnak, a labdarúgásnak számos szava és kifejezése közismertté, azt, hogy mit jelent: *ügy megszűrni a pólingot*, hogy *sufni legyen*, már csak azok tudják, akik a labdarúgó sport argót-ját is ismerik.

Ha egy ilyen szó vagy kifejezés olyan környezetben hangzik el, ahol nem helyénvaló, olyan szövegbe kerül, melynek tónusából, akármilyen kevésbé is, kéri, akkor előáll az a hatás, melyet BALLY *effet par évocation du milieu*-nek, környezetfelidéző hatásnak hív. Az idegen környezetbe került szó vagy kifejezés mintegy magával hozza otthonos környezetének levegőjét, s ezt rögtön észre vesszük. A különös szó vagy

kifejezés feltűnik, kellemesen vagy kellemetlenül, de mindenképen érzelmileg hat ránk, érzelmeket vált ki belőlünk.

Természetesen nemcsak egy szónak vagy fordulatnak, hanem egy ejtési sajátosságnak is lehet ilyen hatása. Ha valaki magyar beszédjében az ajakkerekítéssel ejtett rövid *a* helyett bizonyos esetekben vagy általában *á*-t mond, olyan vidéken, ahol ez az illabiális rövid hangzó egyébként nem szokásos, a szokatlan ejtés rögtön feltűnik, s érzelmileg hatni kezd.

Ezekben az esetekben nem a nyelvi tényből magából ered a hatás, hanem abból, hogy minden nyelvi tényhez mintegy oda van tapadva megszokott környezetének egy darabja. Otthonos környezetében lehet a szónak vagy kifejezésnek természetes érzelmi töltése is, de ha ez nem is jelentős, idegen környezetbe jutva a szó vagy kifejezés mindenképp hatásos, mégpedig annál erősebben, minél messzebb esik ez az idegen környezet a megszokottól.

A környezetfelidéző hatásnak a vizsgálata már sokkal bonyolultabb, mint a természetes érzelmi hatása. Sokszor igen finom elemzéssel lehet csak nyomára akadni a környezeti tényezőnek, amelyből a hatás fakad. A vizsgálatot nagyban megnehezítik az egyes csoportnyelveknek kúsza kereszteződései. Ezeknek a csoportnyelveknek a határai ugyanis sokszor egymásba vannak tolvá, s így a szükséges szétválasztásokat nem könnyű megcsinálni. Az alap, amelyből ki kell indulni, az átlagember mindennapi nyelve. Ami ettől, mint középvonaltól, eltér akár felfelé, akár lefelé, az a nyelvi tény már környezetfelidéző hatással bír vagy bírhat.

A természetes affektivitás kutatásánál tehát mindig a legintellektuálisabb jellegű rokonjelentésű szóhoz vagy kifejezéshez mérjük a vizsgált szót vagy kifejezést, a környezeti affektivitásnál pedig a legmindennapibb szóból vagy kifejezésből indulunk ki, amelyhez lehetőleg nem tapad semmiféle sajátos környezet.

Mielőtt tovább mennénk, két dolgot szeretnénk itt megjegyezni.

Az egyik az, hogy az érzelmelekifejezés problémáival

foglalkozó vizsgálatokat stilisztikai vizsgálataknak is szokták hívni. Maga BALLY is így nevezte őket: munkáiban minduntalan stilisztikáról beszél, sőt többnek a címében is szerepel a *stylistique* szó.

Ez az elnevezés nem valami szerencsés. A stilisztika szó mindenütt, de legalább is a kultúrnyelvekben, korábban is megvolt. Ez jelölte azt a tudományzakot, amely a nyelvvel, különösen pedig az irodalmi nyelv sajátos formáival az esztétikai hatás szempontjából foglalkozott.

A BALLY-féle stilisztika nem az esztétikum, nem a szép szempontjából vizsgálja a nyelvi jelenségeket, hanem abból a szempontból, hogy milyen az érzelmi telítettségük, és milyen érzelmi hatás felidézésére képesek.

Mármost két különböző dolgot egy néven nevezni mindig veszedelmes. Különösen veszélyes, ha a két dolgot nem választja el olyan nagy távolság, amely a félreértéseket eleve kizárja. Már pedig a nyelvi tények esztétikai vizsgálata és a nyelvi tények érzelmi vizsgálata, ha más is, nem esik olyan messze egymástól, hogy tévedésekre ne adhatna okot és alkalmat.

Jól látta ezt BALLY is, s a *Traité de stylistique française* előszavában gyengeségnek mondotta, hogy nem vállalkozott egy új műszó megalkotására, de avval nyugtatta meg magát, hogy munkáiban annyiszor és olyan világosan megmondotta, mit kell érteni az ő „stylistique” szaván, hogy tévedés igazán nem fordulhat elő.

BALLY-nak ez a bizakodása — sajnos — nem vált be. Nem vált be pl. nálunk sem, mert bármilyen pontos is volt a BALLY-adta értelmezés, a „stilisztika” elnevezés megtévesztőleg hatott. Aki nálunk BALLY-t először ismertette, aki először mutatta be az érzelmkifejezés nyelvi vizsgálatára vonatkozó tanításait,¹ nyelvésztétikát csinált ill. igyekezett csinálni a BALLY-féle stilisztikából. Hogy ez mekkora félreértés, azt csak az képes igazán megérteni, aki tudja, hogy BALLY magát antiesztéti-

¹ vö. NyK. XLIX, 181. 1. jegyz.

kusnak nevezi, ezzel is jelezvén, hogy mi sem áll tőle távolabb, mint az esztétikai szempontú stilisztika, vagy ha úgy tetszik, nyelvész-tétika.

A BALLY-féle vizsgálatokat célszerűbb tehát affektív vagy emfatikus vizsgálatoknak nevezni, vagy a nyelvi jelenségek érzelmi vizsgálatának. Ezeket az elnevezéseket nem lehet félreérteni, pontosan azt mondják, amiről szó van. Ha azonban valaki mégis megmarad a „stilisztika” elnevezésnél a BALLY-féle vizsgálatokat értve ezen, annak nagyon ügyelnie kell arra a különbségre, amely ezt a stilisztikát az esztétikai szempontú stilisztikától elválasztja.

A másik dolog, amire itt kitérünk, az az, hogy BALLY nemcsak a lényegét jelzi a nyelvi jelenségek érzelmi vizsgálatának, hanem a módszert is pontosan megmutatja, amelynek segítségével e vizsgálatok elvégezhetők. Pontosán megmutatja, hogy mivel kell kezdeni az ilyen vizsgálatokat: az elhatárolással. A nyelvi tények elhatárolása nem olyan egyszerű, mint az első pillanatban vélnők. Hogy mi egy szó, vagy mi tekinthető egy kifejezésnek, azt sok esetben nehéz eldönteni. Mert nem mindig az a helyzet, hogy az osztatlan alaki egységgel osztatlan jelentés jár együtt, hanem sokszor a külső alak differenciált, jöllehet csak egy jelentési pulzus felel meg neki (pl. *tout de suite* ‚rögtön’), másszor viszont a külső alak egységes, de a jelentésben jelentkezik több megkülönböztethető mozzanat (pl. *gebe* ‚girhes ló’).

Az alaki elhatárolás után a jelentés meghatározása következik, mégpedig, hogy tévedés ne essék, a szövegösszefüggés vagy a helyzet pontos számbavételével.

Az alakilag elhatárolt és jelentésileg helyesen meghatározott szót vagy kifejezést más szavakkal vagy kifejezésekkel kell szembeállítanunk, természetesen rokonértelműekkel. Ezt az azonosításnak nevezi BALLY. Az azonosításnak a célja végeredményben egy olyan intellektuális jellegű szó vagy kifejezés keresése, amelyhez mér-

ten a vizsgált nyelvi tény érzelmi töltése nyilvánvalóvá válik.

Az elhatárolás, a meghatározás és az azonosítás csak az előkészítő része a nyelvi jelenségek érzelmi vizsgálatának. Csak mikor ez az előkészítő munka befejeződött, kerülhet sor annak a megállapítására, hogy milyen érzelmi töltése van a vizsgált szónak vagy kifejezésnek, illetve, hogy milyen érzelmi hatásra képes. Ekkor kerül sor a természetes affektivitás és a környezetfelidező hatás megkülönböztetésére, s arra, hogy ennek a kétféleségnek nyelvileg milyen eszközök felelnek meg.

Az érzelmerkifejezés nyelvi eszközeinek vizsgálata — ez áll a BALLY-féle stilisztika középpontjában. Hogy milyen eszközöket tud rendelkezésünkre bocsátani ez vagy az a nyelv, ha érzelmek kifejezéséről ill. érzelmi hatások előidézéséről van szó.

A végső cél mindenesetre ezen eszközök összességének a felkutatása, vagyis az ezen eszközökből összetevődő, ú. n. expresszív rendszer megállapítása.

Néha azonban nincs is szükség ilyen bonyolult eljárásra, mert magán a nyelvi tényen van valami feltűnő vagy szokatlan, s ez a szokatlanság elárulja, hogy a háttérben érzelmi mozzanatok lappanganak. A szó egyik elemének hangszinbeli elváltozása, a hangsúly eltolódása, a szokatlan hanglejtés, a szavak rendjének a megszokottól való eltérése — ezek és hasonló jelenségek rögtön elárulják, hogy a nyelvi tény erősen érzelmi színezetű.

A magyar szavak az érzelmileg szintelen beszédben első szótagjukon hangsúlyosak. Érzelmektől erősen átítatott ejtésben állhat a hangsúly a második szótagon (elragadó), a harmadikon (menthetetlenül), az ötödiken (elügyetlenkedtem), sőt kiemeléseknél elvileg bárhol (nem százharminchat, hanem százharminchétt; nem háromezer-kétszáz, hanem háromezerhétstíz stb.).

A szórend eltérései is ilyen árulójelek. A franciában a jelző általában a jelzett szó után szokott állni. Ilyenkor a szókapcsolat rendszerint intellektuális színezetű. Ha jelző megelőzi a jelzett szót, akkor az — ha nem is min-

dig, de igen gyakran — az érzelmi hatás kedvéért történik. *Un homme pauvre* és *un pauvre homme* között pl. ez a különbség. Az utóbbit olyan emberre is lehet mondani, aki anyagiakban esetleg nem is szűkölködik. A magyarból az ilyen szórendi jelenségek tartoznak ide: *kerek e világon, furcsa egy ember*.

Ezzel még korántsem meritettük ki az érzelmerkifejezés kérdését, de nem is ez volt a célunk. Példákat is csak azért mutattunk, hogy pontosabban lássuk, miről van itt tulajdonképp szó. A példákban látnivaló az a különbség is, ami a kétféle kifejezési módot, az értelmet és az érzelmit elválasztja. Ebből a különbségből természetesen követhet az a módszertani elv, hogy az érzelmerkifejezés nyelvi eszközeit sohasem szabad együtt tárgyalni az értelemkifejezés nyelvi eszközeivel. Mindig el kell különíteni őket, mert különben zavar keletkezik, mint pl. a *langue* és *parole* tényeinek vagy más fontos megkülönböztetésekből folyó tényeknek az összekeveréséből.

Ez az elkülönítés hiányzik pl. GOMBOCZ-nál is, amikor a magyar hangsúly kérdését, nagyjából JESPERSEN-hez igazodva, tárgyalja. „Háromféle oka lehet annak, hogy a szó egy-egy tagját erősebb nyomatékkal ejtjük: a hagyomány (történeti vagy traditionalis hangsúly), a beszédet kísérő érzelmi elem (lélektani hangsúly), értelmi tényezők (logikai vagy értékhangsúly).” JESPERSEN is különbséget tesz a hangsúlynál szereplő hagyományos és lélektani motívumok között, s úgy csoportosítja mondanivalóit, hogy a két jelenségcsoport élesen elváljék egymástól. Az elválasztás ellen nem lehet kifogást tenni, de már az elnevezésekkel nem tudunk egyetérteni. Ha ugyanis a hangsúlyozási tények egyik csoportját „történeti hangsúly” néven tartjuk számon, akkor bizonyára mindenki arra gondol, hogy a másik csoportba olyan hangsúlyozási jelenségek tartoznak, amelyeknek nincsenek hagyományai, nincsenek történeti

előzményei. Ha viszont a „lélektani” csoportot választjuk kiindulásnak, akkor azt kell gondolnunk, hogy a tőle elválasztott hagyományos hangsúly — nem lélektani.

JESPERSEN-nél — mondom — inkább csak az elnevezések nem szerencsések, mert maga a két jelenségcsoport jól van elválasztva: a hagyományosan kialakult hangsúlyról irt részben az értelmi, a lélektani rovatban pedig az érzelmi hangsúly tényei szerepelnek.

GOMBOCZ-nál kissé más a helyzet. GOMBOCZ megtartja a hagyományos csoportot, s a JESPERSEN-féle másik csoportot ketté osztja, különbséget téve lélektani és logikai vagy értékhangsúly között. Ketté osztja, ismétlem, mert JESPERSEN az értékhangsúlyt (Wertdruck) is tárgyalja, mégpedig a lélektani csoportban.

Ezzel a hármas felosztással szemben is jogosult az aggály, amelyet JESPERSEN-nel szemben hangoztattunk, hogy t. i. a történeti vagy hagyományos hangsúly megkülönböztetése azt a hitet keltheti, minthogyha a másik két hangsúlyfajta nem volna történeti, nem volna hagyományos. A hármas beosztás előnyének látszik viszont, hogy az értelmi és érzelmi hangsúlyjelenségeket elkülöníti. Igaz, hogy ezzel szemben zavarólag hat a harmadik kategória, a történeti hangsúly kategóriája, amellyel nem tudunk mit kezdeni, mert nem tudjuk, hogy ez az értelmi vagy érzelmi hangsúlyfajta-hoz miképp viszonylik, és azt sem látjuk, hogy mi az a felosztási elv, amely egyfelől a történeti, másfelől az értelmi és az érzelmi hangsúlyjelenségeket egy magasabb egységbe foglalja.

Még indokoltabbá válik tartozkodásunk a GOMBOCZ-féle hármas felosztással szemben, ha megtudjuk, hogy az értelmi és az érzelmi hangsúlynak a megkülönböztetése csak névleges. Az értelmi vagy logikai hangsúly csoportjába sorozott jelenségek ugyanis szintén érzelmi jellegűek. „Nem kiment, kidobták!” „Erdélyben ezt is hallani: azokat” — ezek jellegzetes példái az érzelmi kiemelésnek, mégnyilvánulásai a kiemelő emfá-

zisnak (emphasis of prominence).¹ Az első példához — ezek GOMBOCZ példái — kétség sem férhet. Az egész mondat át van itatva természetes affektivitással is, tehát itt a kiemelő emfázison kívül még fokozó emfázis (emphasis of intensity) is szerepel. A másik példa érzelmi töltése akkor válik látnivalóvá, ha egy aránylag intellektuálisabb jellegű megfelelőjével (*Erdélyben azokat mellett ezt is hallani: azokat*) vetjük össze. Ez az utóbbi az érzelmi hatás szempontjából majdnem teljesen közömbös, különösen ha a végső szótagon való hangsúlyozást (*azokat és azokat*) is mellőzzük. Mihelyt a szembeállítást a hangsúly maga végzi el, s mint valami mutató mozdulat külön is felhívja a figyelmet a köznyelvben szokatlan alakra, akkor a kifejezés megszűnik közömbös lenni az érzelmi hatás szempontjából.

Amit tehát GOMBOCZ lélektani és értékhangsúly néven különböztet meg, az két dolog ugyan, de mind a kettő az értelemkifejezés körébe vág. És melyik hangsúlyfajta tartozik az értelemkifejezés körébe? Az, amit ő is, JESPERSEN-hez hasonlóan, történeti hangsúlynak nevez.

Ha tiszta helyzetet akarunk teremteni a hangsúly terén, akkor elsőbbségben is pontosan szét kell választanunk az értelem- és az értelemkifejezés körébe vágó hangsúlyfajtákat, azután pedig olyan elnevezések alá kell foglalnunk őket, amelyek nem lehetnek szülői félreértéseknek. Különbséget kell tennünk tehát értelmi és érzelmi hangsúly között. A magyar szavak az intellektuális ejtésben első szótagjukon főhangsúlyosak (pl. *emel, kiegészítel*). A mellékhangsúly egyszerű szavakban a harmadik, ötödik stb. szótagon szokott állni, összetett szavakban pedig az összetétel második tagjának első szótagján (pl. *elrémültem*).

Az értelmi és érzelmi hangsúly szétválasztása után különbséget tehetünk az érzelmi hangsúly két alfajtaja: a

¹ A kiemelő és fokozó emfázisra vö. H. O. COLEMAN, *Intonation and Emphasis: Miscellanea Phonetica* I. 6.

kiemelő és a fokozó hangsúly között. A kiemelő hangsúly elvileg nincs helyhez kötve: a magyarban bármely szótagon állhat (pl. A régiek így beszéltek: halálnak). A fokozó hangsúlynál a magyarban az történik, hogy a mellékhangsúly helyet cserél a főhangsúllyal. Erősen érzelmi színezetű ejtésben rendszeren az első mellékhangsúly erősödik főhangsúllá (egyszerű szavaknál: érthetetlen, rettenetes; összetételeknél: elriasztó), de néha a második is (elügyetlenkedtem).

Igy már világos a helyzet, és az elnevezések sem hatnak zavarólag. Olyan principium divisionis-ra, amely tisztán van megfogalmazva, könnyű osztályozást építeni.

11. A synchronia és diachronia megkülönböztetése.

SAUSSURE nyomán már említettük, hogy a nyelvi jelenséget mindig két szempontból lehet nézni: 1. a vele egyidőben létező tényekkel együtt, függetlenül történeti előzményeitől, 2. kiemelve egyidejű összefüggéseiből, történeti előzményei szempontjából. Mindkét szempontnak megvan a létjogosultsága, s e szempontok szerint oszlik két ágra a nyelvészet: statikus és evolúciós nyelvészetre.

A statikus nyelvészet tárgya a nyelvi synchronia, vagyis az egy időpontban adott nyelvi állapot, függetlenül attól, hogy ez az állapot történetileg miképp alakult ki. Az evolúciós nyelvészetet viszont sohasem a nyelvi állapot érdekli, hanem, hogy ez vagy az a nyelvi jelenség milyen volt a múltban, mik voltak a megelőzői a történeti vagy történetelőtti korokban. Az evolúciós nyelvészet tárgya tehát a diachronia.

Amilyen fontos a synchronia és a diachronia elvi megkülönböztetése, ugyanolyan fontos ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása is. Aki synchronikus összefüggéseket vizsgál, annak félre kell tennie nyelvtörténeti ismereteit, mert csak zavarják munkájában. Úgy kell állania a nyelvvel szemközt, mint ahogy a nyelvközösség bármely laikus tagja áll, aki benne él a nyelvi állapotban, a nélkül, hogy sejtelve volna, milyen volt régebben az a szó vagy szerkezet, melyet használ.

Aki viszont diachronikus vizsgálatokat végez, azt csak a nyelvtörténeti vonatkozások kell, hogy érdekeljék. Ha valaki egy szó vagy szerkezet történetét vizsgálja, annak össze kell hordania az adatokat, amelyek az illető szóra vagy szerkezetre a múltból ránk maradtak. Ha jövevényszó vagy jövevényszerkezet a vizsgálat tárgya, akkor a forrásig kell haladnia a multbeli adatok fonalán, az átadó nyelvig. Ha pedig ősi a szó vagy szerkezet, akkor a különnyelvi történeti adatok elapadása után a rokonyelvek vallasására kell rátérnie, mert a nyelvhasznítás természetes folytatója a nyelvtörténetnek: a nyelvhasznítás szintén a diachronikus vizsgálat szolgálatában áll. Az eredmények tisztasága érdekében azonban mind a nyelvtörténeti, mind a nyelvhasznítási kutatásokból ki kell rekesztenünk a synchronikus szempontokat, mert különben módszertani hibába esünk.

Félreértések elkerülése végett: a synchronikus és a diachronikus nyelv kutatás kiegészíteni kiegészítheti egymást. Kívánatos is, hogy a diachronikus vizsgálatot — ha csak lehet — synchronikus kövesse, annak azonban nem szabad előfordulnia, hogy a synchronikus és a diachronikus szempontok vizsgálat közben keresztezzék egymást.

Mert egészen más a nyelvi tény a synchronia és egészen más a diachronia szemüvegén át nézve. A *bibir* szó diachronikusan a *buborék* szóval függ össze,¹ synchronikusan, a mai nyelvállapot szempontjából pl., semmi közük egymáshoz. A *baka* szó — GOMBÓCZ meggyőző szófejtése szerint — történetileg összefügg a *boka* szóval,² a mai nyelvállapot szerint nem tartoznak egymáshoz. Az *iszákos* 'részes' szót a mai beszélő az *iszik*-hez tartozónak érzi, pedig történetileg az *iszák* 'mántica, saccus sarcinarius' szóval függ össze. Mind a két kapcsolat reális, de mindegyik csak a megfelelő szempontból. A synchronia szempontjából az *iszik*-kel való kapcsolat a reális, az

¹ MNy. XXX, 288—92; BARCZI, SzófSz.

² MNy. VIII, 403—4; EtSz.; BARCZI, SzófSz.

iszák-kal való összefüggés pedig mintha nem is léteznék. A diachronia szempontjából viszont az *iszik*-kel való kapcsolat a nemlétező, mert az *iszák*-hoz való tartozás számításra csak, s ez egészen kétségtelen.

A synchronia úgy viszonylik a diachroniához, mint a keresztmetszet a hosszszelvényhez. A synchronia mintegy keresztmetszetben mutatja a nyelvi tényeket, a diachronia hosszszelvényben.

A synchronia csak egy távlatot ismer, és ez pontosan ugyanaz, mint a naív beszélőé. A diachroniának már két távlata van, a szerint, hogy merre nézünk az időben. Ha valamely nyelvi tény legrégebbi előfordulásából indulunk ki, s az idő természetes sodrát követve haladunk a legmaibb adatig, akkor *descendens* távlatban nézzük a dolgokat. Ha pedig a mai adatokból indulunk ki, és visszafelé megyünk az időben, akkor az *ascendens* távlat tárul fel előttünk.

A synchroniának és a diachroniának ezt a nagy ellentétét senkisé nem látta olyan világosan, mint SAUSSURE. Ő előtte ez a különbség nagyrészt elsikkadt. Nem vették észre, mert a diachronia szempontja mellett a synchronia nem is jutott szóhoz. Nyelvhasználat és nyelvtörténet — e két témakörben fogant a XIX. század egész nyelvészete, tehát minden kutatás a diachronia jegyében folyt. A synchronikus összefüggések vizsgálata nem is ment tudomány számba. Még akkor is a diachronia szempontját vette elő mindenki, amikor olyan tényekkel került szembe, amelyek csak a synchronia szempontjából nézhetők. Synchronikus tények diachronikus szempontból nézve — ennél nagyobb zavar aztán el sem képzelhető. Csak végig kell lapoznunk a magyar nyelvjárások multszázadvégi leírásait, és valószínűséggel dűskálhatunk a példákban.

Akinek egy nyelvjárást kell leírnia, az egy aktuális állapot elé kerül, erről kell beszámolnia. Ennek az állapotnak a jellemző sajátosságait csak összevetésekkel lehet tisztázni. Csak úgy lehet megállapítani, ha egy másik állapottal hasonlítjuk össze: a környező nyelvjárásokéval

vagy a köznyelvi állapottal. Az összevetésekből csak egyezések vagy eltérések derülhetnek ki, és semmi egyéb.

A századvégi nyelvészet azonban az ú. n. megőrzött régiségek kedvéért vizsgálta a nyelvjárásokat, s ahol valami eltérést vett észre, ott mindjárt változásról kezdett beszélni. Ha valaki valamelyik nyelvjárásban *tehen*, *szeker*-féle alakokat talált, akkor ezt rendszeren úgy fogalmazta meg, hogy az illető nyelvjárásban *é* > *e* hangváltozás történt.¹ Ez kétszeresen nem helyes. Nem helyes diachronikus szempontból, mert ha kevésbé is ismerjük nyelvjárásaink multját, az egyéb történeti adatok inkább arra engednek következtetni, hogy az ilyenek valószínűleg egy *é* > *e* változás eredményei,² vagy megőrzött régiségek. De nem helyes főleg a synchronia szempontjából ez a fogalmazás, mert a synchroniából per definitionem ki van kapcsolva a változás fogalma. Egy nyelvjárási leírásban — a hangsúly itt a leírás szón van — hangváltozásokról nem is eshet szó, csak egyezésekről vagy eltérésekről. Ezek összesége adja azt az állapotot, melynek a megállapítására vállalkoztunk.

Ma már az ilyen botlások ellen védekezni tudunk, mégpedig a synchronikus és diachronikus szempontok elkülönítésével. Ma már tudjuk, hogy az özésről pl. másképp kell szólnunk, ha mint synchronikus jelenségről akarunk beszámolni, s ismét másképp, ha diachronikus szempontból tárgyaljuk. Synchronikusan az özés egy-egy nyelvjárás öző alakjainak összesége. A szerint, hogy ezek az alakok nagy számban fordulnak-e elő vagy csak gyéren, megkülönböztethetünk erős- vagy gyengefokú özést. Synchronikusan vizsgálhatjuk azt is, hogy milyen a területi megoszlása az özésnek egy adott időpontban. Mely területeken divik az erősebb illetve a gyengébb foka? Hogy viszonylik a népnyelv és a köznyelv egymáshoz az özés tekintetében? Ezekre és ezekhez hasonló kérdésekre kell válaszolnunk, ha az özés synchronikus problémáját feszegetjük.

¹ pl. Nyr. XIII, 215.

² GOMBÓCZ ÖM. II, 79.

Egész más az eset, ha diachronikus szempontból közeledünk az özéshez. Diachronikusan az özés azoknak a változásoknak az összesége, amelyek lehetővé tették az öző alakok kifejlődését, amelyek létrehozták az özést — mint állapotot. Ha diachronikus szempontból tárgyaljuk az özést, akkor beszélnünk kell ezeknek a változásoknak az okairól, lefolyásáról és mindazokról a körülményekről, amelyek a különböző időkből való öző alakok segítségével kideríthetők.

A diachroniát a synchroniától megkülönböztetni látzólag nem nehéz. Annyira más a nyelvi tény az egyik szempontból is, meg a másikból is, hogy a vizsgálati anyagnak a két szempont szerint való elkülönített tárgyalása nem ütközhetik semmi különösebb elvi nehézségbe. Elvi nehézség tényleg nincs is, annál jelentősebbek azonban azok a nehézségek, amelyeket az anyag vagy az anyaggal kapcsolatos feladat támaszt.

A magyar népi nyelv multját, a nyelvjárások történeti fejlődését — sajnos — nem ismerjük, néhány mozzanat kivételével, amelyet többé-kevésbé híven kikövetkeznünk sikerült. A XIX. század első évtizedeiből maradt ránk az első tájnyelvi leírások, korábról pedig csak egy-két említés, amelyből legfeljebb az derül ki, hogy nyelvjárásai sajátosságok mindig is voltak. És nemcsak nálunk vannak ilyen sajnálatos hiányok, hanem mindenütt, hisz a nyelvjárásokkal való tudományos foglalkozás seholsem lényegesen régebbi keletű.

Mármost képzeljük magunkat a multszázadvégi nyelvjárás-kutató helyzetébe. Adva van egy aktuális anyag, az élő nyelvjárás anyaga, s adva van a feladat: ebből az aktuális anyagból a nyelvi multnak minél nagyobb darabját megeleveníteni. Az anyagnak és a feladatnak szükségképpen ütköznie kell: az anyag synchronikus szempontot követel, a feladat meg diachronikusat. Ennek a kettős nyomásnak aztán nehéz ellenállni...

De ellen kell állni, mert a synchronia és a diachronia összekeverése meghamisítja az eredményt, s ez ellen csak módszeri tisztasággal lehet védekezni.

Nem az anyaggal kapcsolatos feladat, hanem nagyrészt maga az anyag okozott szempont-zavart a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* esetében. A szótárnak az volt a feladata, hogy a magyar régiség szó- és kifejezés-készletét lehetőleg teljesen egybegyűjtse, s egyszerű, de szoros betűrendben előadja. Ezt a szoros betűrendet az Akadémia írta elő a szerkesztőknek, SZARVAS GÁBOR-nak és SIMONYI ZSIGMOND-nak a VOLF GYÖRGY által összeállított „Utasítások”-ban. A szoros betűrendből csak azok a szók vétettek ki, melyeket „a nyelvtudományon kívül még a mai nyelv-érzék (ill. helyesírás) is egész biztosan és félreismerhetetlenül származékszóknak mutat”: ezeket alapszavuknál kellett feltüntetni.

Ez az utasítás helyesen vetett számot a szótárnak — hogy úgy mondjam — műfaji természetével. Egy szótár forgatójával szemben csak egész csekély igényeket támaszthat: a betűszerinti egymásutának vagy legfeljebb azoknak a synchronikus kapcsolatoknak az ismeretét, amelyek az alap- és származékszók között fennállanak, s amelyeket a laikus is jól tud a mindennapos nyelvhasználatból.

Ezzel szemben, ha a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*-t forgatjuk, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy olyan szavak is szerepelnek igen sokszor a származékok sorában, amelyeknek kapcsolata az alapszóval réges-régen nem élő már. Az ilyen diachronikus szempontból tényleg származékszók, de a mai synchronikus kapcsolatok tekintetében alapszók módjára viselkedő szavak gyakran olyan helyekre kerültek, ahol eszünkbe sem jut keresni őket. Hogy a *balgatóg* szót valaki is a *bolyong*, a *csiszol* igét pedig a *csúszik* címszónál keresse, aligha valószínű, ha csak véletlenül nem ismeri azokat a történeti szájakat, melyek összekötötték a multban e szókat. Vagy kinek jut eszébe, hogy *pozsgás* melléknevünket a *pészég* származékai közt keresse? Nem is szólva arról, hogy nem is egy fészken költ a kettő: a *pozsgás* mn. ugyanis valószínűleg szláv jövevény, s így történetileg aligha van köze a hangutánzó *pészég*-

hez.¹ Pedig a NySz. sokszor állítja az embert ilyen feladat elé, s ha e munkát mégis használni tudjuk, az főleg annak a szómutatónak köszönhető, amely a III. kötet végén feltünteti, hogy az egyes szókat hol is lehet a szótárban megtalálni.

Hogy ez a szómutató megbízható kalauz-e vagy sem, azt most ne keressük. Ha a legtökéletesebb volna is, akkor sem változtatna azon a tényen, hogy a szótár használata tekintélyes nehézségekkel jár, a synchronikus és a diachronikus szempontok állandó kereszteződése miatt.

VOLF a synchronikus kapcsolatok szemmel tartására „utasította” a szerkesztőket: csak azokat a kapcsolatokat vegyék figyelembe, amelyeket a nyelvtudományon kívül a mai nyelvérzék is pontosan meg tud állapítani. A szerkesztők ezt tévesen úgy értelmezték, hogy arról, vajjon ez vagy az a szó származék-e, a nyelvérzéknek kell ugyan döntenie, de ennek a döntésnek „a nyelvtudomány fölügyelete alatt”² kell történnie. VOLF példáiból világosan látni, hogy éppen megfordítva képzelte a dolgot: ő a tudományt akarta a nyelvérzék fölügyelete alá rendelni. Az „Utasítások” 8. pontjában, ahol a sorrendi kérdések szerepelnek, azt mondja, hogy hiába tanítja a tudomány a *fulánk* és a *fur* szó összetartozását, mivel a mai nyelvérzék nem érzi őket összetartozóknak, a *fulánk*-ot külön címszó alatt kell tárgyalni, a *fur*-tól elválasztva.

Ha VOLF itt megállt volna, akkor sorrendi utasítása tisztán synchronikus jellegű maradt volna. Sajnos, azonban egy kis lépéssel tovább ment, és egy valójában egészen jelentéktelen rést ütött synchronikus sorrendi elvén. Megengedte ugyanis, hogy az olyan szavak, mint a *hirtelen*, vagy a *képes származékszók módjára* kezeltesenek, „habár a nyelvérzék nem köti őket össze”, de az ilyeneknél úgyszólván „a legcsekélyebb eszmélkedés már rávezet... az etimológiai kapcsolatra.”

A szerkesztőknek kapóra jött ez engedmény. Ha már

¹ vö. MNy. XXXVII, 296—303.

² Bevezetés XV.

„eszmélkedni” is lehet, akkor éljünk az alkalommal, gondolták. És ha a nyelvérzék a döntőbíró, akkor igazodjunk a magunk nyelvérzékéhez! Persze, amit ők nyelvérzék címen érvényesíteni akartak és érvényesítettek is, az nem volt más, mint az a nyelvtörténeti ismerethalmaz, melyet korábban vagy az anyaggal való foglalkozás közben szerettek. És az anyag valósággal ontotta a történeti összefüggéseket! Az egykorú adatok felhalmozott anyagában minduntalan megcsillantak az összetartozás számai, olyanok is, amelyek régóta feledésbe merültek.

Az utasítás és a végrehajtás különbsége tehát abból a tényből eredt, hogy más a származékszó synchronikusan és más diachronikusan. VOLF synchronikus szempontból adta meg sorrendi utasítását a származékokra, SZARVAS és SIMONYI diachronikus szempontból nézték őket, és mivel az „Utasítások”-ban is volt már némi eltérés a tiszta synchroniától, feljogosítva érezték magukat, hogy a diachronikus szempontnak olyan tág teret engedjenek, amilyent csak lehet, már csak azért is, mert az anyag részéről jövő nyomásnak nem tudtak ellenállni.

Ennek az eljárásnak természetesen az lett az eredménye, hogy a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* felemás jellegűvé vált: az alapszók tekintetében egyszerű a dattár maradt, a származékok tekintetében azonban szófejtő szótár lett. Gyakorlati nehézkessége mellett ez a módszertani hibája ennek a szótárnak, amelynek minden ízében meg kellett volna maradnia adattárnak, mint ahogy eredetileg annak is tervezték.

12. **Egyéb módszer-hibák.** De nehogy azt higgyük, hogy a synchronia és diachronia összekeverésének módszertani hibája csak a múltban fordult elő. Ma is akad rá példa, ha nem is oly bőven, mint régente.

Legutóbb pl. egyik magyar nyelvészünk cikket írt arról, hogy „Milyen lehetett a magyar köznyelv szókészletében és nyelvtanában Szent István trónralépésekor.” A cikk a Szent István-émlékkönyv 588—604. lapján jelent meg 1938-ban.

Ez a dolgozat több szempontból érdekes. Először is sokat ígérő címe miatt. Ez a cím egy állapotrajzot ígér a magyar köznyelvről (!), annak szókészletéről és nyelvtanáról, egy olyan korból, amelyből összefüggő emlékünknél egyetlen egy sincs, szórványunk is csak gyéren akad (vö. Ibn Rusta, Malalas, Konstantinos Porphyrogenetos, Liutprand néhány szavas feljegyzését, továbbá az 1109-es átírásban ránk maradt 1002 előtti veszprémvölgyi görög adománylevelet és, amennyiben félszázaddal későbbi keltezése miatt egyáltalán még számba jöhet, az 1055-i latinnyelvű tihanyi alapítólevél magyar vagy magyarnak minősíthető szóanyagát).

A másik érdekessége e dolgozatnak, hogy a címben ígért állapotrajz egyáltalán nem található meg benne. Helyette nyelvtörténeti fejtegetéseket kapunk, nagyrészt olyanokat, amelyeket a szerző egy másik munkájából¹ már ismerünk.

Synchronikus téma diachronikus feldolgozásban — evvel a módszertani hibával már találkozunk. E miatt külön nem is emlékeznénk meg erről a dolgozatról, mert ilyesmire már láttunk példát. Van azonban itt egy olyan körülmény is, amelyért érdemes kissé közelebbről szemügyre venni a munkát.

A szerző jól tudta, hogy milyen kevés adatra számíthat témája kidolgozásánál, és ha mégis vállalkozott a feladatra, azért tette, mert bízott a nyelvtörténet segítségével. Nem azéban a nyelvtörténetében, amely meglévő adatokkal dolgozik, hanem azéban a nyelvtörténetében, amely a nyelvhasználat párosulva következtetéseivel igyekszik pótolni az adatok hiányait.

A nyelvtörténet igazi ereje az adatokban rejlik. Ahol adatok vannak, ott a nyelvtörténész biztos talajon áll, s ilyenkor nehéz vele perbe szállni, mert megállapításait konkrét tényekkel tudja támogatni. Mihelyt azonban elfogynak az adatok, és megkezdődik a következtető munka,

¹ LOSONCZI ZOLTÁN: *Az ó-magyar nyelv jellemző sajátosságai*. Budapest, 1930.

a biztonság egyszeriben megcsappan, mert a következtetésekben, ha még oly óvatosak és még oly logikusak is, mindig van egy bizonytalansági együtttható, ami kétkedésre csábít, vagy más elgondolásokra ösztönöz, ha csak egészen durva általánosságokról nincs szó.

Mert mit lehet a nyelvtörténet és az azt kiegészítő nyelvhasználat segítségével az 1000 körüli magyar nyelv szókészletére vonatkozólag megállapítani? Csak azt az általánosságot, hogy voltak benne — bizonyára nagyobb számmal is, mint később — ősi szavak, régi, honfoglalás-előtti, többé-kevésbé meghonosodott iráni, török és egyéb jövevények, továbbá friss kölcsönzések, amelyek már itt kerültek nyelvünkbe, az itt lakók nyelvéből, vagy az olyanokéból, akikkel a IX. század folyamán érintkeztek őseink. Minden részlet azonban, amely ezen az általánosságon kívül esik, tele van már bizonytalansággal. És pedig szükségképen.

Hány finnugor eredetű tőszavunk van? Talán ötszáz, esetleg több is, de közülük sok jogos kétségekkel terhelt. De ha ezek mindegyike megvolt is az 1000. év táján a magyarban, milyen volt az alakja és a jelentése az egyes szavaknak? És milyen volt az a finnugor eredetű többlet, melynek létezését alaposan gyaníthatjuk, de amely nyom nélkül maradt a magyar írásbeliségben?

Jövevényiszavaink tekintetében is rendkívül nagy a bizonytalanság. Kölcsönzéseink legrégebbi rétegeinek kérdése tele van tisztázatlan problémákkal. Ki tudna vállalkozni e problémák végleges tisztázására, és arra, hogy ebből a jövevényanyagból alakilag, jelentésileg rekonstruálja, s az 1000. évhez rögzítse a biztosan feltételezhetőket? És ha valaki vállalkoznék is erre, nem kétséges, hogy csak elenyésző töredékét tudná úgy — ahogy rekonstruálni annak a szókészletnek, amely a kérdéses időpontban a magyar nyelv sajátja volt.

De függetlenül minden bizonytalanságtól, a nyelvtörténeti következtetéseknek határuk van, melyen túlra már nem érnek. Egy nyelv szókészlete nem elszigetelt szavak konglomerátuma, hanem egymással szoros kapcsolatban

lévő nyelvi tagok rendszere. A szókészlet leglényegesebb tartozéka az a viszonyhálózat, amely az egyes szavakat összefűzi. Ezt a rendszert visszaállítani nem áll módjában a diachronikus vizsgálatnak. Azért nem, mert a diachronikus vizsgálat természeténél fogva csak izolált tényekkel tud foglalkozni, s ezeket az izolált tényeket hiába rakjuk egymás mellé, nem fognak szerves egészzé összeállni.

Ki tudná rekonstruálni nem egy kikövetkeztetett, de egy ténylegesen megmaradt szó, mondjuk, a veszprémi oklevélben feljegyzett *xpiū* viszonyhálózatát? Ki tudná megmondani erről a szóról, hogy mi volt a helye az 1000. év táján megvolt szókincsben? Amolyan perifériális helyzetű szó volt-e akkor, mint a mai magyarban a *dúcse* szó vagy központibb jellegű? Magyar volt-e már, vagy még egészen idegen? És milyen volt az értéke a többi méltóságnév között vagy mellett? Milyen rétegbe tartozott? Műveltségi szó volt-e vagy népi szó?

Természetesen a grammatika esetében is ez a helyzet, sőt talán még fokozottabban. Izolált nyelvtani alakokat talán tud rekonstruálni a nyelvtörténész, olyan időre visszamenőleg is, amelyben cserbenhagyják a feljegyzett adatok, de az a viszonyhálózat, mely ezeket összetartotta egykor, rendszerint kisiklik a kezeügyéből, pedig ezen a viszonyhálózaton múlik itt minden, még inkább, mint a szókészletnél, hisz — mondjuk — egy rag még kevésbé önálló egysége a grammatikai rendszernek, mint a szó a szókészletnek. A ragot mindenestől az a rendszer határozza meg, amelyből való, nemcsak használati körét illetőleg, hanem még alakilag is. Ennek a szoros alakai determinálásnak a következménye aztán, hogy zérusfokon álló ragok is keletkezhetnek és működhetnek, amiré a szókészlet köréből nem tudunk példát.

Bármennyire is szembeötlő azonban a grammatikai tényeknek, szintaktikai eszközöknek ez a rendszerbe ágyazottsága, talán semmit sem mulasztottak el annyira és annyiszor figyelemre méltatni, mint ezt. Ha végignézzük

az ú. n. alaktani munkálatokon, szinte szakadatlan sorát láthatjuk a rendszeri összefüggések semmibevevésének.

E munkálatok — úgyszólván kivétel nélkül — egyazon receptre készültek. Adva van ez vagy az az alak módosító, megállapítandó története és eredete; ez volt a feladat, melyet meg kellett oldani. A megoldásnak kitaposott útjai voltak: összeállítani a hagyományozott előzményeket vagy, ha az eredet megkívánta, s a rokonyelvek összevetése megengedte, a nyelvtörténelőttieket is, de mindig úgy, hogy azoknak az összefüggéseknek a szálai, amelyek a vizsgált alaktani tényt egyidejű rendszeréhez fűzték, lehetőleg — elszakadjanak.

A szinkronikus szálak elszakítása, mely voltaképp már a feladat kitűzésével megtörtént, természetesen rendkívül leegyszerűsítette a kutató munkát. Egy összefüggéseiből kiszakított nyelvi mozzanatot mindenesetre könnyebb nyomon követni, mint egy többé-kevésbé bonyolult összefüggés-hálózatot, ez kétségtelen. És bizonyos az is, hogy az ilyen magára álló tényhez aránylag könnyű megfeleléseket is keríteni a rokonyelvek anyagából, ha nem kell bibelődniük a kérdéssel, vajjon a rendszeri körülmények igazolják-e a feltett megfelelést.

Igényesebb szófejtőink mindenkor gondosan kikerültek az egészen rövid, különösen az egy hangból álló szavak vagy szótövek eredeztetésének a problémáját. Hogy miért, az nyilvánvaló. A jelentésfejlődések a nyelvben sokszor oly messzire ágazók, oly szövevényesek és szeszélyesek, hogy egy kis ügyeskedéssel a legtávolabb eső jelentések egykori összefüggését is a valószínűség többkevesebb látszatával lehet felruházni, és ha e mellett még a hangalak is olyan, hogy a maga viszonylagos testetlenségével nem ad biztos fogódzót a megfejtés hitelére vonatkozólag, akkor legjobban neki sem fogni a szófejtésnek.

Az összehasonlító alaktanban javarészt ilyen „testetlen” problémák adódtak, de — érdekes — itt még az igényesebb nyelvészek sem igen húzódoztak attól, hogy a könnyebb végét fogják meg a dolognak. Megelégedtek a hangalaki egyeztetésnek — egy-két hangnál valójában

semmitmondó — kifogástalanságával, valamint az összevetett elemek funkcióinak vélt vagy vélhető hasonlóságával, esetleg valami távoli analógia-félével, és máris hitelt kértek vagy hitelt adtak a magyaráztatnak. Hogy ez mennyire meglazította egyeseknél a nyelvészeti munkafelfogást, arra intő példa az a javaslat, mely a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* egyik felolvasó-ülésén¹ hangzott el egyik fiatalabb nyelvészünk ajkáról, hogy ezentúl a morfológiai egyeztetéseknél elvszerűen a hangalakú külső legyen a kiinduló pont, egyben pedig a döntő kritérium is az összetartozás helyességének az elbírálásánál!

Aki emlékezetébe idézi azt, amit a nyelvi egységről korábban mondtunk, aki elfogadja azt az útszélinek látszó igazságot, hogy a nyelvi tényeknek — legyenek azok akár szókészleti, akár szintaktikai eszközök — két arca van, egy külső és egy belső, s e két arc elválaszthatatlanul összeforrt, az tudja, hogy ennél nagyobb nem lehet véteni a nyelv lényegé ellen. És aki ezt az elvet a gyakorlatba is át akarná ültetni, az követné el a legsúlyosabb módszertani hibát, amely a nyelvészetben egyáltalán lehetséges. Mert ha a matematikában mindenkor kifogástalanok is az olyan egyenlőségek, mint $a = a$, $k = k$, a nyelvészet éppen az a tudomány, ahol ezek nem vagy legalább is nem szükségképpen érvényesek.

Az alaktani elemek belső oldalának elhanyagolása, sőt egyenes mellőzni akarása azonban csak folyománya volt az eredendő hibának, amelyet a rendszerszerűség elve ellen követtek el a kutatók. Ez volt az alaphiba, amely rányomta bélyegét a kutatási eredményekre, eltörülhetetlenül és nyilván reparálhatatlanul. Mert ahogy az említett szerzőnek nem sikerült, mert nem is sikerülhetett az egyes nyelvtörténeti mozaikokból kikerekíteni a Szent István korabeli magyar nyelv állapotrajzát, ugyanúgy nem lehet utólag rendszerbe foglalni azokat az alaktani részleteket sem, amelyeket az izolálás módja szerint eljáró nyelvészek feltártak. Pedig megkísérelték.

¹ 1940. dec. 10-én: „A -k lativusi rag” címmel.

A kísérlet HORGER ANTAL nevéhez fűződik. HORGER egy terjedelmes dolgozatot szentelt a magyar igeragozás kialakulási kérdésének,¹ s ebben nemcsak összehordta és kritikailag megrostálta azt a nagy anyagot, amely a részletekutatásokból az idők folyamán felgyülemlett, de megkísérelte azt is, hogy egy nagyvonalú és mindvégig a rendszergondolat jegyében álló fejlődési képbe foglalja mindazt, ami a magyar szintaxis e pontján történt a legrégebbi időktől kezdve napjainkig.

HORGER munkájában, melyet az alábbiakban röviden MIT-nek nevezünk, abból a feltétlenül helyes elgondolásból indult ki, hogy a mai magyar igeragozási alakok a magyar szintaktikai eszközök tágabb hálózatán belül egy külön, szoros rendszert alkotnak. Ez a mai igeragozási rendszer ugyan történetileg alakult ki, de minden multbeli előzménye biztosan és kétséget nem tűrően szintén egy-egy rendszer volt, annak tehát, aki ezt a kialakulást meg akarja érteni vagy értetni, csak az lehet a feladata, hogy e rendszerek egymásutánját a történeti és nyelvhasználati adatokból kihámozza.

A MIT szerint a legtávolabbi előzmény a finnugor alapnyelv egy igen régi korában keresendő. Ekkor még csak névszó szolgált az állítás céljaira, ige nem. „Akkor tehát pl. azt mondták (a magyar nyelv mai eszközeivel kifejezve), hogy: *én jó, te jó, ő jó* vagy *én ember, te ember, ő ember* vagy *én vár, te vár, ő vár*. Az alany *s z e m é l y e* tehát akkor még nem volt megjelölve az állítmányon, de már akkor is meg volt jelölve rajta az alanynak a *s z á m a*, vagyis egyes vagy többesszámú volta. Pl. *mi jök, ti jök, ök jök* vagy *mi emberek, ti emberek, ök emberek* vagy *mi várok, ti várok, ök várok*.”² Ez volt az első állítmány- (nem ige!) ragozási rendszer, melyet a MIT I. számúnak nevez.

Egy későbbi korban, de még mindenestre a finnugor nyelvek együttélése korában, kialakultak az alanyra mu-

¹ *A magyar igeragozás története*: Acta Litt. ac Scient. Reg. Univ. Hung. Francisco-Josephinae, Sectio Phil. Hist. II. Szeged, 1931.

² i. m. 144.

tató személyragok is, mégpedig úgy, hogy az állítmány után álló hangsúlytalan személyes névmások összeforrtak az állítmánnyal. Azokból a névszókból, amelyek az ilyen hangsúlytalan névmásokkal össze tudtak forrni, lettek az igék. De a *MIT* szerint csak az 1. és 2. személyű névmási alakok gyöngültek személyraggá, a 3. személyű nem. Ilyenformán az ige ragozásnak „legősibb típusa ez volt: 1. sz.: állítmány + „én” jelentésű névmás; 2. sz.: állítmány + „te” jelentésű névmás; 3. sz.: pusztán, személyrag nélküli állítmány. . . . Az alanyok többsége esetén ezekhez még a *-k* többesjel járult.”¹ A *MIT* ezt a rendszert II. számúnak nevezi.

Az I. és II. sz. rendszert egy kis ideig párhuzamosan használták egymás mellett, mivel azonban a két rendszer megfelelő tagjai azonos funkciójúak voltak, érthető keveredések történtek a kettő között. A keveredés után „kialakult lassanként egy olyan újabb rendszer (nevezzük III. számúnak), melynek egyes tagjai eredetileg az I., más tagjai pedig eredetileg a II. számú rendszertagjai voltak.”² A *MIT* fel is sorolja azokat az alakokat, amelyek „egészen bizonyosan az I. számú rendszerből valók”, a II. számú rendszerből valókat külön már nem részletezi, csak még a „személyrag nélkül való” 3. személyű igealakoknak ejti sorát, „melyek nagyjából mai ragozási rendszerünkben is megvannak, tehát bizonyára a III. számúban is megvoltak”,³ mert ezekről nem lehet eldönteni, vajjon az I. vagy pedig a II. rendszerből valók-e, „hiszen a 3. sz.-ű alanyra vonatkozó állítmányok mindkét rendszerben egyaránt ragtalanok voltak.”⁴

Még ennek a III. számú rendszernek a kifejlődése is a finnugor alapnyelvben történt, és „ez a rendszer még nem volt a mai értelemben vett alanyi ragozás (mint ahogyan a finnugor nyelvekben sem az), hanem egyszerűen csak ragozás volt . . . tekintet nélkül arra, hogy van-e

a mondatban tárgy vagy nincsen, s ha van, hogy hányadik személyű és határozott vagy határozatlan-e.”⁵

Később, a magyar nyelv különletében („az ősmagyar korban”⁶) kialakult a IV. számú rendszer is, a tárgyias igealakok ragozási rendszere. Ennek keletkezését az idézte elő, hogy eleink nemcsak ragtalan, hanem birtokos személyraggal ellátott névszókat is használtak állítmányul. „mikor pedig a névszók egy része igévé vált, akkor a rajtuk levő birtokos személyragok igei személyragokká váltak.”⁷ E birtokos ragokból keletkezett igei személyragok az alanyon kívül a meghatározott 3. sz.-ű tárgyra is vonatkoztak. Ezidőtájt tehát egy olyan mondat állítmányát, amelyben 3. sz.-ű tárgy is volt, már kétféleképp lehetett kifejezni: vagy egy olyan igealakkal, amely ezen újabb, IV. sz. rendszerhez tartozott, vagy pedig egy, a régiebb III. sz. rendszerhez tartozóval. Bizonyos idő múltán „e célra már csak is az új, IV. számú rendszerhez tartozó alakokat kezdték használni . . . s a régiebb III. számú rendszerhez tartozó alakokat már csak akkor használták, ha a mondatban nem volt tárgy.”⁸ A III. számú rendszer „használatával ezzel a korlátozással vált igazi alanyi ragozássá. Ez a használatában korlátozott III. sz. rendszer lett az egymást váltó ragozási rendszerek sorában a *MIT* szerint az V.

Az alanyi ragozás később tovább differenciálódott, és kialakult az iktelen (VI.) és az ikés (VII.) igék ragozási rendszere. Végül pedig az *-l* képzős igéknek iktelen ragozású „egyes 1. sz.-ű *várok* típusú alakjából származott . . . (valószínűleg elég későn, legrégebb nyelvemlékeinknél talán nem sokkal korábban) még egy olyan igealak, amely egyes 1. sz.-ű alanyra és egy vagy több 2. sz.-ű tárgyra vonatkozik. Pl. *várlak*.”⁹ Ezzel megszületett az utolsó,

¹ uo.

² i. m. 145.

³ uo.

⁴ uo.

⁵ i. m. 146.

⁶ i. m. 55.

⁷ i. m. 146.

⁸ i. m. 146—7.

⁹ i. m. 148.

VIII. számú rendszer is, melynek „csak ez az egy képviselője van.”¹

Ezután még egyszer visszapillantva a rajzolt fejlődési képen, a szerző összefoglalja az elmondottakat. „Ma szokásos igeragozásunk rendszere eszerint a nyelvtörténet folyamán való hosszas fejlődés végső eredményeként a VI. (pl. *várok, vársz, vár, várunk* stb.), VII. (pl. *fázom, fázol, fázik, fázunk* stb.), VIII. (pl. *várlak*) és IV. (pl. *várom, várod, várja, várjuk* stb.) számú rendszerekből alakult össze. Végső fokon pedig két rendszeren alapul mai igeragozásunk: a III. számún (melyből az V. s ebből a VI. és VII. lett, majd a VI.-ból még a VIII.) és a IV. számún.”²

Ismételtem, az alapeigondolás, az, hogy a magyar igeragozási alakok mindenkor, ma épp úgy, mint a multban is bármikor, rendszert alkotnak ill. alkottak, egészséges volt, és bár ehhez az elgondoláshoz — mint az ismertetésből is láthatjuk — HORGER mindvégig ragaszkodott is, magát a képet, amelyet a saját és mások munkálatainak a kockáiból rakott ki elének, úgy, amint van, el kell háritanunk magunktól, mint nem sikerült. El kell háritanunk, mert úgyszólván minden részletébe módszertani hiba csúszott be: éppen a rendszerszerűség elvét szem elöl tévesztő eljárás hibája.

Az első pillanatra talán meglepőnek látszik ez az állítás, hiszen a MIT legtöbbet emlegetett szava ezekben a fejezetekben a „rendszer”. Valamennyi fejlődési lépcsőfok „rendszer”, mindnek „rendszer” az előzménye és „rendszer” a folytatása is. De ha kissé közelebb kerülünk a részletekhez, rögtön kiderül, hogy a rendszer gondolata csak névlegesen van jelen.

Mert milyen rendszer lehet pl. az, amelyet mindössze egy tag alkot? Ilyennek mondja a MIT a VIII. számút, amelyhez — tudjuk — csak a 2. személyű tárgyra és 1. személyű alanyra mutató *várlak*-féle ige-

¹ uo.

² uo.

alakot sorolja. Egyetlen igealak mint külön ragozási rendszer — ezt még elképzelné is bajos. Mindenesetre olyan felfogást árul el ez a rendszer mibenlétéről, mellyel egyet-érteni semmiképp sem lehet.

Nehéz egyetérteni a fejlődési képnek ama részével is, hogy előbb IV. számú rendszerként kialakult a tárgyas igeragozás, s azután V. rendszerként alanyi ragozásra korlátozódott a korábban korlátlan használatú III. számú rendszer. Itt egy téves egymásutániség szerepel a helyes egymásmellettség helyett, mert akármikor alakult is ki a magyar tárgyas igeragozás,¹ az bizonyos, hogy megszületése pillanatában ott volt mellette az alanyi ragozás rendszere is. E két ragozás ugyanis egymást kölcsönösen feltételezi: csak ott lehet tárgyas ragozásról szó, ahol alanyi is van, és megfordítva. Igen, megfordítva is, mert ahol nincs tárgyas ragozás, ott alanyiról sem lehet beszélni, hanem csak ragozásról, mint ahogy HORGER is helyesen mondja III. számú rendszerével kapcsolatosan. A MIT IV. számú rendszere tehát csak félrendszer, hiányzik mellőle az, ami utána következik V.-nek. Ugyanez áll mutatis mutandis a VI. (iktelen) és VII. (ikes) ragozási rendszer kialakulásáról mondottakra is.

Máskép, de megintcsak a rendszerszerűség szempontjából látszik aggályosnak az a rendszer, melyet a MIT III. számúnak mond.

Ezt a magyarázat szerint még finnugorkorinak kell felfognunk, s olyannak, amely a megelőzőkből

¹ A magyar tárgyas igeragozás kifejlődésének időpontja körül is zavarok vannak HORGER-nél. Ezt a kifejlődést, melynek elindítója a névszónak igékké való átalakulása volt. ősmagyarorkorinak mondja, viszont az alanyi személyragok keletkezéséről szólva a névszó > ige változást mélyen benn az alapnyelvi korban (vö. a II. sz. rendszert) keresi. Vagy talán az ősmagyarban is volt még egy külön névszó > ige fejlődés? — Erről a névszó > ige fejlődésről most még csak annyit, hogy a szófajok kialakulásának összes elméleti lehetőségeit kipróbálták már a nyelvészek, de az egyik olyannak bizonyult, mint a másik: bizonyíthatatlannak. És ez természetes is, mert ez a kérdés közvetlenül a nyelveredet kérdésébe torkollik, amit pedig jobb nem bolygatni.

(I.: én, te, ő *vár*, mi, ti, ők *várok*; II.: *várom*, *várol*, *vár*, *várunk*, *vártok*, *várok*) alakult, előbbi párhuzamos használat után (1. sz. *vár* ~ *várom*, 2. sz. *vár* ~ *várol*, 3. sz. *vár*; több. 1. sz. *várok* ~ *várunk*, 2. sz. *várok* ~ *vártok*, 3. sz. *várok*) ilyenformán:

várom
várol
vár
várunk
vártok
várok

Hogy ez nem önkényes feltevés részünkről, hanem a szerző tulajdon maga is ilyennek gondolta a kifejlődést, azt az egyesszámra vonatkozólag e szavai is megerősítik: „Az alanynak 1. sz. voltát eredetileg, a II. számú rendszer keletkezése után, bármely igén az *-m* rag jelölte, 2. sz. voltát az *-l* rag, 3. sz. voltát pedig (ex negativo) az igének pusztá, személyrag nélküli alakja.”¹ A többesszámra ugyan nem találunk ilyen határozott kijelentést, de a *várunk*, *vártok* ellen aligha eshet kifogás, legfeljebb a 3. személyű *várok* ellen, de ennek felvételét nemcsak az I. és II. rendszerbeli előzmény, hanem a megfelelő egyesszámú alak analógiája is elegendőképp indokolja. Egyébként ez a több. 3. személy úgy sem érdekel most bennünket, sőt az egész többesszám sem, mert amit mondani akarunk, az az egyesszámmal kapcsolatos.

Ha mármost ezt a rendszert nézzük, s azt keressük, hogy mit tart a *MIT* ebből olyannak, amely mai ragozásunkban is megőrződött, az első, amit olvasunk,² az egyes 2. személyű *vársz*-típusú alak! Honnan kerül ez ide? Hogy az alapnyelvi korba tartozó III. számú rendszerben még nincs semmi keresnivalója, az kétségtelen, hiszen az *-sz* mint személyrag — ezt a szerző többször is

¹ i. m. 147.

² i. m. 145.

hangsúlyozza — „a magyar nyelv külön életében”¹ keletkezett. Talán tőtartozék volna, mint képző? Ez esetben nem volna szabad itt megemlíteni, mert a *MIT* nem a tőalakulásokat vizsgálja, hanem a ragokét. Így csak zavart okoz.

De hogy maga a szerző is teljesen idegennek, ide nem tartozónak tekintette a *vársz*-típusú alakot, az kiderül abból a külön rendszerből is, mellyel meg akarja magyarázni az *-sz* képzőnek személyraggá válását. Ez a sajátos rendszer — mely a későbbi összefoglaló képből érthetetlenül kimaradt — a 19. lap tanúsága szerint így festett:

várszok
vársz
várszon
várszunk
várszotok
várszanak

Ezt a III. sz. rendszerre nem is hasonló paradigmát látva nem tudjuk, min csodálkozzunk inkább, azon a könnyed indokláson-e, amely e ragozás feltételezését bevezeti [„régbben valószínűleg minden, vagy legalább is nagyon sok más (nem *v*-tövű) igének is ilyen *-sz*-szel volt ellátva a jelenidejű töve”: uo.], vagy azon a merész fantázián, amely el tudja képzelni, hogy egy ragozási paradigma hat alakja közül öt eltűnik, s éppen az az egy marad meg, amely pedig a legvalószínűtlenebb!

Mert a *vársz* mint „személyrag nélkül való” alak csak az I. sz. rendszerből maradhatott fenn. Ilyennek mondja különben a *MIT* is „egészen bizonyosan az I. számú rendszerből való”-nak.² Miután azonban kialakult a II. számú rendszer, ebben is, meg később a III.-ban is a *vársz* már csak 3. személyű alanyra vonatkozhatott, mert szerkezetileg csak ennek felelt meg. Ha

¹ pl. a 147. lapon.

² i. m. 145.

azonban ez így van, akkor feltehetjük a kérdést: mikor történt meg a személycsere?

HORGER azonban nem így gondolja a dolgot. Ő az elmúlt és meghaladott rendszereknek nyilván egész különleges életképességet tulajdonít, olyan erőt, amely akkor is hatni tud, amikor maga a rendszer már rég nem létezik. Így gondolja ezt bizonyára az -sz esetében, s így a mód- és időalakok kifejlődésénél is.

Ezekre nézve az az alapfelfogása, hogy „az idő- és módfogalmak hiánya miatt... a finnugor alapnyelvben nem volt kifejezésükre szolgáló nyelvi eszköz.”¹ Egyhelyütt ugyan zárójelben megengedi, hogy a finnugorkori III. sz. rendszer alakjai „esetleg már az állítás idejének és módjának”² jelölésére is szolgálhattak, de általában és különösen a korábbi állapotokra vonatkozólag következetesen kitart alapfelfogása mellett, mely nem csak az övé, hanem régebben általánosan uralkodó volt.³

Ebből a felfogásból az következne, hogy ami mód- és időalak csak van a magyar igeragozásban, az mind különnyelvi fejlemény, hisz a finnugorkori igealakok mód nélküliek és időtlenek voltak még általában. Tehát egy olyan munkától, amely a magyar igeragozás történetét nyomonza, joggal várhatnánk egy fejezetet, amely megmutatja, hogy miképp történt hát meg a magyar igealakoknak specializálódása a módok és idők tekintetében. Hogyan gazdult és terebélyesedett ki az alapnyelv e tekintetben tagolatlan igeragozási rendszere a magyar mód- és időragozás finoman tagolt hálózatává.

Ezt a fejezetet azonban hiába keressük a *MIT*-ben. E helyett a magyar kori idő- és módalakokat elosztva találjuk az egyes finnugorkori rendszerek között. A felszólító *várj* típusú alak pl., amely az alapnyelv III.

¹ i. m. 93.

² i. m. 146.

³ Hogy ez helyes-e, nem-e, azt most nem feszegetem. L. erre nézve *A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez* (MNy. XXIX, 18–25.) c. dolgozatomat, melynek az idöket illető megállapításai a módokra is értendők.

számú rendszerében is okvetlenül megvolt, személyragjának „észlelhető hiánya” miatt „ösidöktől megörzött régiség”-ként¹ állítólag az I. sz. rendszerből maradt volna fenn. Hogy mi volt a helye és szerepe ebben a legrégebb rendszerben, azt a *MIT* nem mondja meg. Azt sem tudjuk meg, hogy miképp helyezkedett el a II. sz. rendszer kialakulása és az I. számúval való párhuzamos használata után kikerekedő III. számú rendszerben. Az egyetlen, amit megtudunk, az az, hogy a *várj* mai módeleme eredetileg a tőhöz tartozott, mint igenévképző, majd „praesens-képző lett belőle.”²

Vagyis mielőtt módelem lett volna a -j, előbb még időjel is volt egy darabig, ami nyilván azt jelenti, hogy annak a ragozásnak a kialakulását, melyben ez az eredeti igenévképző már nem is mint idő-, hanem mint módjel szerepel, mélyen benn a magyar különnyelvi korban kell keresnünk. Mégis mikor ez a módparadigma megszületik, a ragozásnak olyan szerkezeti sajátosságai érvényesülnek benne, amelyek a finnugor korban is csak a kezdet kezdetén divatoztak! Egy „személyrag nélkül való” 2. sz.-ű *várj* ugyanis csak az I. sz. rendszer ragozási elve szerint rendjénvaló, a III. sz. rendszer után már csak mint 3. személyű alak volna lehetséges. Ugyanott vagyunk tehát, ahol a *vársz* esetében...

Vagy talán arra gondoljunk, hogy a legrégebb finnugor ragozás szerkezeti elve, az I. sz.-ű, fennmaradt azután is, hogy ez a szerkezeti elv magában az alapnyelvben is gyökeresen (vö. a II. sz. rendszer elvét!) megváltozott, és még élt a magyar nyelv külön életében is, tehát jóval a III. sz. rendszer után is...? Ha valóban erre kell gondolnunk, akkor nincs értelme az egész fejlődési képnek, hogy rendszer rendszert vált, hiszen a régi és meghaladott elv, amelyre ez vagy az a rendszer épült, hatni tud akkor is, amikor maga a rendszer már régen a múlté...

¹ i. m. 17.

² i. m. 117.

És ugyanezt lehetne elmondani pl. a multidejű (*vár-tam, vártad* stb. típusú) alakok MIT-beli magyarázatáról is, de nem folytatjuk...

Már az eddigiekből is eléggé kitűnik, hogy amit a szintaktikai eszközök történeti eredeztetéséről mondtunk, megfelel a való tényeknek. Egy olyan személyraghoz, mint az *-sz* vagy, egy olyan módjelhez, mint a *-j*, izoláltan és főleg hangalaki szempontból nézve őket, rendkívül könnyű történeti vagy rokonsági előzményt találni, csak egy etimológiai ötlet kell hozzá, semmi más. A tulajdonképeni feladat azonban nem ez, hanem annak az *egésznek* a megtalálása, melynek ezek szerves *részei* voltak egykoron. Előbb tehát az *egész*, s csak azután a *részek*, mert a külön-külön megtalálni vélt részeket utólag már nem lehet szerves egészé összeragasztani.

Hiába: diachronikus vizsgálati móddal nem lehet synchronikus állapotokat visszaállítani. Aki ezt megkísérli, az az izoláló nyelvtörténettől vagy nyelvhasználatától lehetetlent remél.

Egy vizsgálati mód erejét és hatóképességét túlbecsülni pedig épp oly módszertani hiba, mint a munkaelveket tisztátalanul alkalmazni.

Ezzel sorra is vettünk minden fontosabb módszertani kérdést, melynek tárgyalása szükségesnek mutatkozott. Voltaképen csak a nyelvi eszközök kettős tagozódásából folyó módszertani elvről nem szóltunk még, arról, hogy mindig külön kell kezelni a szótan és a szintaxis körébe vágó jelenségeket. Ennek tárgyalása azonban mélyen bele vitt volna a szótan és szintaxis részletproblémáiba, és ezekkel külön szeretnénk majd egyszer foglalkozni. Most talán elégedjünk meg röviden annyival, hogy ezt a módszertani hibát az követi el, aki pl. a névelőket szókészleti egységeknek nézi.

*

Így fest a nemrégiben önállóvá lett nyelvtudomány elvi váza. Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyjából gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárba vesztett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gya-

rapodni is fog új elvekkkel, amelyeket a jövő kutatás szűr le majd idővel.

Ez az elvi váz nem önmagáért van, hanem, hogy tájékozódni segítsen a nyers nyelvi anyagban. Ez az elvi váz azért van, hogy a nyelvészeti munkát irányítsa, és közelebb vigye céljához, az egyre tisztább megismeréshez.

A módszertani elvek ugyanezt a célt szolgálják, csak negative: megmentenek a botlástól. Megóvnak a könnyen elvéthető, de sokszor épp oly könnyen el is kerülhető hibáktól.